

מבוא

תולדות יהודי קילצה לא זכו עד עתה לתיעוד נרחב בספרות המקצועית, מלבד מחקריהם של ההיסטוריונים הפולנים יאן נאמיוקה, יאן פאזדורה, אדם מסלסקי, סטניסלב מרצינקובסקי ומרטה פאולינה-מדוצקי.

ללא ספק, הנושא ראוי למחקר, שכן במשך שנים רבות מילאו יהודי קילצה וסביבותיה תפקיד לא מבוטל בתחומי הכלכלה, התרבות והפוליטיקה המקומיים. במשך עשרים השנה שהפרידו בין שתי מלחמות העולם, כשליש מתושבי העיר היו יהודים; כמחצית החנויות ובתי המלאכה היו בבעלות יהודית.

יש סיבות נוספות לחקור את הנושא הזה ולהעמיק את ההיכרות עם גורלם של יהודי קילצה. אחת מהן היא הניסיון הרווח לבחון את היחסים ששררו בין הפולנים והיהודים בקילצה רק דרך הפריזמה של האירועים הטראגיים שחוו יהודי קילצה ביולי 1946. מנקודת מבט זו עשויים היחסים בין יהודי קילצה לבין הפולנים להצטייר כרצף של עימותים וניגודים בלבד, תוך התעלמות מהטרגדיה המשותפת שחוו שני העמים בשנות הכיבוש הנאצי, מהמאבק המשותף באויב הנאצי ומדברים אחרים שאיחדו אותם. יותר מכול בולטים מאוד בדיונים ברוח זו אודות יחסי שני העמים ההיבטים הפוליטיים, ומעט מאוד מזכירים את האסונות הקטנים של האיש הפשוט. יש אפוא להסכים לדברים שנאמרו בעניין זה בבית העלמין היהודי בקילצה, בטקס למלאת 45 שנה לחיסול הגטו בעיר, ב-22 באוגוסט 1987: "אסור לזיכרון להיות סלקטיבי"...

יש לזכור את הטוב ואת הרע, את האורות ואת הצללים, של החיים המשותפים לפולנים וליהודים בעיר זו, שארכו למעלה משמונים שנה.

ברצוני להודות לכל מי שסייע בהוצאת הספר שלפניכם, ובמיוחד לזיגמונט הופמן, סטניסלב מרצינקובסקי וסטניסלב קוויצין.

פרק ראשון

ראשית ההתיישבות היהודית בעיר ותרומתה לפיתוחה

בתחילת המאה ה-19 עדיין היתה קילצה דומה לכפר יותר מאשר לעיר, למרות שהשלטונות הקנו לה מעמד של עיר על הזכויות המיוחדות הנלוות לכך. מקור הפרנסה העיקרי של תושביה היה החקלאות, ורק מעטים עסקו בה במלאכה ובמסחר. בסוף המאה ה-18 ובתחילת המאה ה-19 התחילו להסתמן בה תהליכי עיור שבישרו על מפנה בתחומי התעסוקה של האוכלוסייה. הדבר קיבל ביטוי באותה התקופה בפיתוח ראשוני של מנגנוני מינהל מקומיים. בשנת 1795 הפכה קילצה למקום מושבם של משרדי המינהל של הנפה, ובשנת 1816 הועברו אליה גם משרדי המחוז של קרקוב, הוקמה בה ההנהלה הראשית המחוז ונוסד בה בית ספר אקדמי להנדסת מכרות. בשנים 1837–1884 היתה קילצה לבירת הגוברניה הרוסית, אך בשנת 1845 היא איבדה את מעמדה זה וחזרה למעמדה כבירת הנפה. בשנת 1867 שבה ועלתה למעמד של עיר מחוז. בתום מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1918, הפכה קילצה לבירת המחוז, אך הכובש הנאצי שב והוריד את מעמדה המינהלי לעיר הנפה של מחוז הדרום ולעיר הבירה של המחוז.

יחד עם העלייה במעמדה המינהלי של העיר, החל תהליך של עיור והסתמן גידול ניכר במספר תושבי קילצה: בשנת 1822 גרו בעיר 3,611 תושבים; בשנת 1860 כבר הגיע מספרם ל-3,972; בשנת 1875 כבר מנתה העיר 8,982 תושבים, ובשנת 1885 — 12,000; במפקד האוכלוסין שנערך בשנת 1921 כבר נרשמו בעיר 41,346 תושבים; בשנת 1931 מנתה העיר 58,326 תושבים, וב-1938 — 67,634 תושבים. מלבד פולנים, גרו בקילצה גם בני מיעוטים לאומיים אחרים, בהם רוסים, גרמנים, אוסטרים, אוקראינים וגרמנים. אחרי שנת 1862 התחילו להתיישב בעיר גם יהודים, וכבר בשנת 1885 הם היוו 28% מכלל האוכלוסייה העירונית המקומית. שיעור זה הלך וגדל בהדרגה, ובשנת 1921 היוו היהודים שיעור שיא של 37.5% אחוז מכלל תושבי קילצה. אחרי 1921 החל מספרם לרדת עד לשיעור של 31.5% מכלל האוכלוסייה. שיעור זה נותר יציב עד לסוף הרפובליקה הפולנית השנייה בשנת 1939.

בשנת 1843 פעלו בעיר קילצה 215 בתי מלאכה, עד שנת 1905 עלה מספרם ל-340, ובשנת 1938 כבר היו בעיר 1,500 בתי מלאכה, רובם בענפי הסנדלרות והחייטות. בשנת 1876 היו רשומים בעיריית קילצה 12 בתי חרושת. מספרם גדל בהדרגה, ובשנת 1905 כבר היו רשומים בעיר 29 בתי חרושת. עד שנת 1938 עלה מספרם ל-43.

לפי רשומות העירייה משנת 1843, היו בקילצה באותה השנה 93 בתי עסק. מספרם גדל בהתמדה, ובשנת 1881 הגיע מספרם ל-658. עד שנת 1931 עלה מספר בתי העסק בעיר ל-1,871. למרות הגידול הדמוגרפי ועל אף התפתחות המלאכה והמסחר, לא התפתח כמעט בקילצה ענף התעשייה, בעיקר בגלל המצב הכלכלי הקשה. המצב הכלכלי החריף את התחרות בין בעלי המלאכה והסוחרים היהודים לבין עמיתיהם הפולנים והיה מקור לסכסוכים בין שני הצדדים מאז התיישבו בקילצה היהודים הראשונים.

כבר בשנת 1525 קבע המלך הפולני, בעקבות התלונות הרבות מצד בעלי המלאכה והסוחרים הפולנים, כי ימי היריד והשוק יתקיימו בערי המדינה בימי שבת. החלטה זו הפלתה כמוכן לרעה את היהודים מבחינה כלכלית ופגעה ביכולת ההשתכרות שלהם. 50 שנה מאוחר יותר נאלצו השלטונות לבטל גזרה זו ולהנהיג מחדש את השוק בימות החול של השבוע, לאחר שבעיירה דלשיץ הוכח כי הפעילות המסחרית בירידים שבהם השתתפו יהודים היתה הרבה יותר תוססת מאשר בירידים שבהם לא השתתפו יהודים. להחלטה זו תרמה גם השתדלותו של ההגמון הקתולי, פיוטר טיליצקי, אצל המלך זיגמונט השלישי, להעביר את ימי היריד משבת לימי שלישי בשבוע.

מתוך טבלת המסים העירוניים של קילצה מחודש נובמבר 1803 שבספרי המועצה העירונית של העיר, המצויים במחלקה ההיסטורית של המוזיאון הלאומי בקילצה, עולה כי תושבי קילצה קיימו יחסי מסחר עם סוחרים ובעלי בתי מלאכה יהודים מהעיירה היהודית העתיקה חנצין. בשוק של קילצה השתתפו גם בעלי מלאכה וסוחרים יהודים מהעיירה ולושצובה. רשויות העיר קילצה התירו ליהודי חנצין ולושצובה להשתתף בירידים ובימי השוק בעיר, כי הדבר תרם לקופת העיר. אך למרות שהיהודים השתתפו בחיי המסחר בקילצה, לא הותר להם לגור בתחומי העיר ואף לא ללון בה. גם נאסר עליהם לסחור במקומות קבועים בעיר, מהחשש שהדבר יקדם את עסקי היהודים על חשבון מתחריהם הפולנים, ובנוסף יגרום להורדת מחירים, וכך תפגע בסופו של דבר קופת העיר. לכן נצטוו היהודים לעזוב את העיר מדי ערב ולקחת אתם את מרכולתם מיד עם רדת החשכה. גזרות אלה הכבידו מאוד על הסוחרים ועל בעלי המלאכה היהודים, אך תמורת תשלום

אפשרו להם חלק מבעלי הבתים הפולנים בעיר להפקיד בידיהם למשמרת את סחורותיהם ואת מרכולתם.

דבר זה עורר מחאות חריפות מצד הסוחרים הפולנים. למשל, בשנת 1833 פנו שלושה סוחרים יהודים – שלמה רייזמן, מאיר רוטנברג וברוך מנלה – אל רשויות הגוברנייה הרוסית בבקשה להבהיר להם על סמך איזה חוק לא מאפשרים ליהודים לגור בעיר קילצה. הרשויות החלו לבדוק את המסמכים הרשמיים הקשורים לגורה זו, החל מהחוקים שהטיל המלך סטניסלב אוגוסט פוניאטובסקי, והתברר שבקילצה לא הונהגו מעולם חוקי האפליה נגד יהודים ולא נשלל מהם המעמד של "יהודים נסבלים". החוק שאסר על מגורי היהודים בעיר היה אפוא בבחינת מנהג שלא היה מעוגן בחוק. המועצה המינהלית של הגוברנייה לקחה לתשומת לב את העובדה הזאת, ובעקבות הצעת הוועדה לענייני פנים ורוח, ניאוחה ב־15 למאי 1833 לתת ליהודים את הזכות והרשות להתיישב בקילצה. הוועדה רק העירה שיש לתחום את היהודים בשכונת מגורים נפרדת. החלטה זו של המועצה המינהלית של הגוברנייה עוררה מחאות עזות בקרב תושבי העיר וסוחריה, שיצאו נגד התקנה החדשה בכתב ובהפגנות סוערות. בעקבות המחאות הנמרצות הוחלט בשנת 1834 לבטל את ההיתר שניתן ליהודים, אך למרות הביטול המשיכו היהודים להגיע לקילצה ולנסות להתיישב בה.

מרישום שנערך בשנת 1838 עולה כי באותה העת התגוררו בעיר תשעה יהודים. ארבע שנים מאוחר יותר כבר נרשמו בה 38 יהודים. הפניות התכופות של תושבי קילצה לשלטונות בנוגע להתיישבות של יהודים בעיר גרמו לכך שב־29 במאי 1843 הורתה הוועדה הממשלתית לענייני פנים ורוח לעיריית קילצה לגרש את היהודים ממגוריהם בעיר לכל היאוחר עד חודש יולי של שנת 1844. לאחר שהתברר שהעניין אינו בר ביצוע, הוארך ההיתר לשהיית היהודים בעיר עד 1 במאי 1845. בהגיע המועד הזה דיווחה העירייה לשלטונות כי בקילצה נותר – בהיתר הרשויות – רק יהודי אחד, והשאר עזבו את העיר. רשמית באו תושבי העיר על סיפוקם, אך בפועל המצב היה שונה לגמרי, שכן היהודים נשארו לגור בעיר. הוכחה לכך היא המספר הרב של תלונות מצד תושבי העיר על יהודים שהתגוררו בקילצה, והקנסות שהושטו עליהם בשל כך. במרוצת השנים הפסיקו הרשויות להתייחס לתלונות התושבים בנושא זה, עד שנת 1859, שאז הוגשה תלונה חריפה ביותר על יהודים שהפרו את האיסור להתגורר בעיר. בעקבות התלונה הורו השלטונות לערוך רשימה מדויקת של היהודים שהתגוררו בעיר. לפי הרשימה הזאת, גרו בשנת 1860 בעיר 31 משפחות יהודיות, שבע מהן בהיתר רשמי. אפילו ראש העיר באותה העת, קזימיש יורגשקו, השכיר דירות ליהודים.

בינתיים חלו תמורות מדיניות בפולין. המרידות וההתקוממויות הפולניות התכופות נגד הרוסים חייבו את העם הפולני לפעול לליכוד השורות ולהגברת האחדות החברתית. דבר זה גרר אחריו שינוי חיובי ביחס של הפולנים כלפי היהודים במדינה. בעת שתהלוכה דתית שערכו צליינים בשנת 1861 לקברו של הקדוש הקתולי קדלובקה בעיר ינדשוב עברה דרך העיירה חנצין – שהיתה מאוכלסת ביהודים בצפיפות – הפגינו הצליינים אהדה לאוכלוסייה היהודית בעיירה. הכומר טדאוש צרבינסקי כתב על כך ביומנו: "הייתי עד לתקרית לא נעימה שבה פולנים התייחסו לא יפה ליהודים. את החבורה הנהיגו הכמרים גיירנרדוביץ וצוויקלינסקי, בני העיר קילצה, והכמרים דומגלסקי וקולינסקי הרגיעו אותם."

האפשרות שהיהודים יגלו אהדה לפולנים ויתמכו במרד הפולני עוררה חששות בקרב שלטונות הקיסרות הרוסית, וב-24 במאי 1862 הוצא צו מטעם הצאר, שזיכה את היהודים באמנציפציה מלאה בפולין. אחרי פרסום הצו לא עמד כבר שום מכשול בפני היהודים שרצו להתגורר בקילצה, לקנות בה נכסים ולהקים בה בתי מלאכה ובתי מסחר. בעקבות פרוץ המרד הפולני נגד צבא הצאר הרוסי בינואר 1863, הוציאו השלטונות הרוסיים תקנות לשעת חירום, ובהן גם תקנות שהגבילו את תנועת האזרחים ברחבי המדינה. הצו הזה גרם לכך שבשנים הראשונות אחרי מתן האמנציפציה המלאה לא התגלעו חיכוכים רבים בין היהודים לבין הפולנים על רקע התיישבות של יהודים בקילצה, מאחר שמספר היהודים שהתגוררו בעיר נותר קבוע. עם זאת, ב-23 בדצמבר 1863 נתלה היהודי ישראל אבניביץ בפומבי על ידי שלטונות הצבא הרוסי כעונש על הצטרפותו לגדודי הז'נדרמריה הפולנית המורדת. מנגד, הוא זכה לציון לשבח מטעם הארגונים שהשתתפו במרד על מסירתו למאבק הפולני. יהודי אחר שסייע לארגונים הפולניים הלאומיים היה סוחר הברזל איזנברג מחנצין, שקנה מהגנרל הרוסי קסאורי ציינגרה כמויות גדולות של נשק שהרוסים החרימו אצל גדודי המורדים הפולנים והעביר אותן לידי המורדים הפולנים בקילצה. בצד הגילויים החיוביים מצד היהודים היו גם גילויים חיוביים פחות. למשל, בשנת 1864 הועברו לעיר קילצה, מתחומי הנפה, מספר משפחות ששיתפו פעולה עם הרוסים בזמן המרד, והשלטונות העירוניים נצטוו לרשום אותם כתושבי העיר. בקבוצה הזאת נמנו גם משתפי פעולה יהודים, כמו יענקל קליינשטיין ובני משפחתו, חיים ברן וחיים איבינסקי.

דעיכת המרד הפולני והחזרת הנורמליזציה לחיים בפולין הגבירו את התיישבותם של יהודים בתחומי העיר קילצה. בשנת 1872 גרו בה 505 יהודים, עד 1874 כבר הוכפל מספרם ל-1,048, ועד שנת 1876 עלה מספרם ל-1,121. בשנת 1880 כבר

התגוררו בעיר 2,640 יהודים, והגידול נמשך עד שבשנת 1887 היו בה 2,649 יהודים, וכך גדל מספרם בהתמדה ל-2,946 ב-1896 ול-14,794 בשנת 1915. בשנת 1921 עלה מספר היהודים בעיר על 15,000. עשר שנים מאוחר יותר, בשנת 1931, כבר התגוררו בקילצה 18,683 יהודים.

שיעור הגידול בהתיישבות היהודית בקילצה לא היה קבוע אלא השתנה על פי מדיניות השלטונות והבעיות הלאומיות-חברתיות. למשל, הגידול הכללי באוכלוסיית העיר קילצה אחרי שנת 1878 נזקף לזכות הפיכת העיר לבירת המחוז והגוברנייה. אחרי שנת 1882 החל תהליך של אורבניזציה במחוז ובנפה של העיר קילצה, שהביא בעקבותיו גלי הגירה של תושבים מאזורי הכפר לאחר שנשללו מהם הרשיונות לאחזקת טחנות קמח, טחנות רוח ומפעלי תעשייה. גל הגירה דומה מאזורי הפריפריה אל העיר התרחש גם לקראת סוף 1883. חלק מהיהודים שעקרו לקילצה במסגרת גלי ההגירה הללו, נשארו לגור בעיר לצמיתות, וחלק עזבו את העיר אחרי כמה חודשים או שנים ועברו להתגורר במקומות אחרים.

היהודים העניים שהגיעו לקילצה בגלי ההגירה האלה התיישבו ברחובות שבפרברי העיר, כגון שרגובה, פוציישקה, בודזנטינקה ונובי שביאט, או בפרברים שידלובק, ברוינק, טיאסקי וצ'רנוב. האמידים יותר קנו או שכרו דירות ברחובות מרכזיים יותר, כמו דושא, מאלא, קונסטנטין, פוצ'טובה ליאונרדה, סולה או כיכר השוק. רוב הבתים הראשונים שנבנו על ידי היהודים היו בחלקה הצפוני מערבי של העיר, לאורך נהר שילניצה. כאן גם התחילה להיבנות באותה העת השכונה העירונית נובי שביאט, שהיתה מיושבת ברובה על ידי יהודים בני המעמד הבינוני. במקביל לתחילת הבנייה של בתי מגורים ליהודים, התחיל להתפתח גם אזור של בתי תפילה ובתי מדרש, למרות התנגדותו של האדמו"ר. בצו מ-1 בפברואר 1868 נקבע אזור בתי המדרש והתפילה של יהודי חנצין.

ב-22 באוגוסט 1868 אושר הפרוטוקול לבחירת גבאי בית התפילה. הרב הראשון של יהודי קילצה היה הרב מרדכי גולדרט. כבאי בית התפילה, שבראשו עמד הנדבן היהודי הקילצאי משה פפר, שהיה בעל אחוזות ונכסים רבים, חיפש מקום מתאים לבית התפילה, ובחר למטרה זו את רחוב בודזנטינסקב. העירייה הסכימה לפתיחת אטליז כשר בכיכר שקלה הקדושה ולפתיחת מקווה טהרה ברחוב נובו וארשאבסקה. כבר בשנת 1870 עמד לרשות הקהילה בית עלמין נפרד משלה בתחומי העיר, בפרבר פאקוש.

הגירת היהודים לקילצה תרמה לפיתוחם המואץ של חיי הכלכלה בעיר. ב"יומן קילצה" משנת 1874 כתוב: "הגירת היהודים לקילצה תרמה לפיתוח כל ענפי המסחר בעיר, ומדי שנה נפתחו חנויות חדשות למצרכי מזון, למוצרי סידקית

הקהילה היהודית בקילצה

כיכר השוק — מראה מבניין העמודים ששמש לאחסנת סחורות ובתי מסחר קמעונאים.

כיכר השוק בעיצומו של יום בזאר טיפוסי בו הגיעו סוחרים וקונים מהסביבה. הפתחים בבניינים שמשו לחנויות ולמחסנים סיטונאיים.

ולאריגים. מצב זה קומם את הסוחרים הפולנים נגד היהודים בענפי מסחר מסוימים, כגון מוצרי מזון, סחורות מיובאות ומשקאות, אולם בתחומים אחרים הפכו היהודים לנותני הטון הבלעדיים בתוך תקופה קצרה ביותר. לדוגמה, בתחום המול"ות והמסחר בספרים רכשו לעצמם הסוחרים היהודים מקום של כבוד ונדעו לתהילה.

בשנת 1838 יסד גצל סלצשטיין חנות ספרים בכיכר השוק, וחמש שנים לאחר מכן התוספה לה חנות ספרים נוספת שהקים אהרן שיינפלד. בחודש יולי 1862 הגיע מוורשה לקילצה סוחר הספרים מיכאל גולדהר, ופתח ברחוב פוצטובה חנות ספרים שכללה גם אולם קריאה. נוסף לספרים, נמכרו בחנות הזאת גם תווי נגינה, עיתונים, כתבי עת ומכשירי כתיבה. בעל החנות חתם על הסכם עם מינהלת העיר לספק ספרי לימוד וספרי קודש נוצריים לתלמידי בתי הספר היסודיים ולתלמידי בתי הספר של יום ראשון (שנועדו לבני נוער שעבדו כשוליות בבתי מלאכה), וכן לספק ספרי לימוד לתלמידי החדרים היהודיים. גולדהר לא הסתפק רק במכירת ספרים, אלא עסק גם בהוצאה לאור. בין השאר הוציא לאור את הספר "זכרונות מקילצה" (או "יומני קילצה"), והיה שותף בייסוד העיתון הקילצאי הפולני הראשון – "גאזטה קילצקה". בשנת 1867 נפתחה בעיר חנות ספרים נוספת, על ידי שאול רוזנבלט. בחנות הזאת היה אפשר להשיג ספרים שהיו אסורים על פי החוק, כגון ספרים שהוברחו מגליציה וספרות לאומית פולנית שהצנזורה הרוסית אסרה את הדפסתה בתחומי שלטונה. עם הסוג האחרון נמנו כתביהם של המשורר הלאומי הפולני אדם מיצקיביץ, המשורר יוליוס סלובצקי והסופר הפולני ולדיסלב סירוקומלי. בשנת 1883 פתחו הסוחר ליאון גרוסטל ולודביק וויטשביץ בית מסחר לספרים בשם "ליאון ושותפיו", שזכה עד מהרה להצלחה רבה. סטניסלב קרול, סוחר ספרים ידוע בקילצה, כתב על משפחת גרוסטל שניהלה במשך שנים רבות את מפעלה הספרותי: "זאת היתה משפחה אפיקורסית, יהודים מתקדמים, אנשים תרבותיים וטובים מאוד."

במשך כמעט ארבעים שנה (1863–1900) חדרו היהודים לכל ענפי המסחר בקילצה, וחברות מסחריות רבות בבעלות יהודית זכו להצלחה כלכלית ולהערכה רבה. בענף מוצרי המזון אפשר לציין את חנויותיהם של יצחק בימקו ברחוב צ'רנובסקה (נוסדה ב-1888); של ברל וסר ברחוב בזר 5 (נוסדה ב-1890); של סנדר קוור ברחוב ווסולה 23 (נוסדה ב-1895); של משה לינצוולג ברחוב היפוטצנה (נוסדה ב-1895); של זליג שטרקמן ברחוב ליאונרדה 10 (נוסדה ב-1900). לענף זה אפשר לשייך גם את חנויות המגדניות, בתי הקפה, המסעדות ובתי הבירה שהיו בבעלות יהודית, בהם המגדנייה של יצחק רכט (נוסדה בשנת 1882), בית הבירה

הקהילה היהודית בקילצה

של אהרן ליכטנשטיין (נוסד ב-1886), בית היין של אברהם פסירמן (נוסד ב-1892) והמסעדה של יהודה קופילוביץ (נוסדה ב-1900).

רחבת השוק – הבזאר בקילצה. מרבית הסוחרים בו היו יהודים.

באותה תקופה נוסדו ופעלו ארבע חנויות לנעליים בבעלות יהודית. היו אלה החנויות של שמואל ישראלי (נוסדה בשנת 1879), של דוד רמבישבסקי ברחוב קוליובה (נוסדה ב-1882), של יעקב פליגלמן ברחוב סטרו־וארשאבסקה (נוסדה ב-1896) ושל קלמן סולניק, אף היא ברחוב סטרו־וארשאבסקה (נוסדה ב-1872). בענף הצורפות, השענות והתכשיטנות בלטו החנויות של יוסף שטיגמן ברחוב דושא (נוסדה ב-1898) ושל אשר קנר ברחוב קוליובה (נוסדה ב-1900). בתחום החרסינה הצטיינה חנותו של נתן צווייגל ברחוב בודזנטיןסקה (נוסדה ב-1863), ובענף המסחר בברזל הצטיינו החנויות של נתן מורדקוביץ ושל שמואל גולדברג. בשנת 1900 השתייכו 90% מחנויות הטקסטיל בעיר וכל חנויות הסדקית שפעלו באותה העת בעיר לסוחרים יהודים. הסוחרים לא חסכו מאמצים כדי לשמור על חוג לקוחות קבוע. למשל, חנות הספרים של מיכאל גולדהר היתה מפרסמת בעיתון המקומי "גאזטה קילצקה" את רשימת הספרים החדשים שהציעה למכירה ואת שמות ספרי הלימוד החדשים שהגיעו לחנות; הסוחר הרמן אדלמן פרסם מדי פעם מודעות על המשלוחים החדשים של סרטי משי ושל מוצרי סידקית חדשים

שהגיעו לחנות, כמו פרחים מלאכותיים ומטריות. הסוחרים היו מבצעים משלוחים הביתה באריזה נאה, גם כאשר שווי הקנייה היה נמוך. בזכות צעדים אלה גדל מספר הלקוחות הקבועים של בתי המסחר היהודיים. הסוחרים היהודים חיפשו מקורות רווח במקומות שנסחרו מעיני הסוחרים הפולנים או שלא זכו לתשומת הלב הראויה מצדם. למשל, בשנת 1836 הפך הסוחר משה אייזנברג לספק הראשי של תחבושות לבית החולים העירוני בקילצה לאחר שהסוחרים הפולנים לא טרחו להחזיק מצרך זה בחנויותיהם. החל משנת 1892 החלו סוחרים יהודים לקנות פסולת ברזל, בכלל זה גרוטאות ברזל ישנות מצרזין, העבירו אותן לתחנת הרכבת בקילצה ומכרו אותן למפעלי המתכת בכל המדינה. כמה סוחרים יהודים תושבי קילצה קיבלו אותות הצטיינות על תרומתם הרבה לפיתוח המסחר. בין אותות ההצטיינות שקיבלו מטעם הממשלה היתה גם המדליה על שם "סטניסלב הקדוש", אות כבוד נחשב במיוחד. בין הסוחרים היהודים המצטיינים בקילצה נמנו ראובן אדלשטיין ומיכאל גולדהר.

הזדמנות מצוינת להמיר את מלאי הסחורות במקורות הכנסה סיפקו ימי השוק והירידים. בספרו "תולדות קילצה 1864–1939" (ורוצלב 1972) כתב ההסטוריון הפולני יאן פזדורה: "לכל יריד היו מגיעים כ־60 סוחרים בגדים יהודים על מרכולתם, סוחרים סדקית ובדים, שמכרו את סחורתם במחירים סיטונאיים ומוזלים... אך לא רק הם עיצבו את ההווי ואת מנהגי היריד. לא פחות מהם תרם ליצירת האווירה המיוחדת של השוקים והירידים יחסם האדיב ומסביר הפנים של בעלי בתי המרזח היהודים בעיר. לפני היציאה מהיריד של קילצה היית נכנס למחסניו של נתן הסנברג, שנמצאו ב'הוטל אירופייסקי' (המלון האירופי), שם יכולת לרכוש את מוצרי הטבק החדשים ביותר, את הסיגריות והסיגרטים העבים שהיו באופנה באותה התקופה."

לעומת ההצלחה והשגשוג הבולטים של היהודים בתחומי המסחר, הרי בענפי המלאכה היה מצבם של היהודים טוב פחות, ואפילו קשה, למרות העובדה שבעלי מלאכה יהודים השתתפו בשוק של קילצה עוד לפני שנת 1862. כבר בשנת 1827 הומלץ בפני עיריית קילצה למסור את הזיכיון לעבודות בגן הציבורי העירוני ולבניית תעלת מים בו לבית המלאכה של יצחק איצקוביץ. בשנת 1857 התירו הרשויות המקומיות להקים מחסן לזכוכית בתחומי מפעל הלבנים שהיה שייך ליהודים, תוך הערכת תרומתם החיובית של יהודי קילצה לעיר ולסביבתה. ראש נפת קילצה, המושל מיכאל טאנסקי, ציין את הערכתו לרמתם המקצועית הגבוהה של הזגגים היהודים.

הקהילה היהודית בקילצה

רוכל יהודי בשוק של קילצה.

בשנת 1871 זכה הקבלן יחזקאל לנדאו מחנצין במכרז לבניית מבנה מרכזי שישמש אכסנייה לירידים. תוך 24 חודשים השלים את בנייתו של המבנה הענק, שהכיל 56 חללים שנועדו לשמש חנויות מכולת, אטליזים ומחסני סחורות. בשנת 1898 זכו בעלי מלאכה יהודים במכרז עירוני לעבודות ריצוף ברחובות העיר.

באותה התקופה העסיקה העירייה וגורמים עירוניים שונים נגרים יהודים לצורך ביצוע עבודות עץ עבורם. בעלי המלאכה היהודים בתחומי הדפוס והבניין היו מוערכים במיוחד על ידי תושבי קילצה. בשנת 1913 התייחס העיתון המקומי "גאזטה קילצקה" למצב הזה בנימה ביקורתית גלויה ונוקבת: "הקפיטליסטים הפולנים והיהודים מפקידים את בנייתם של בתים רבים — בידי יהודים...".

בשנת 1867, 5 מתוך 20 הקצבים בקילצה היו יהודים ו-2 מתוך 7 האופים היו יהודים. במרוצת השנים גבר אמונה של האוכלוסייה הפולנית בעיר בבעלי העסקים היהודים, אך לא נעדרה גם ביקורת עליהם. לאחר התלונות הרבות על איכותו הגרועה של הלחם שנאפה במאפיות הפולניות, כתב העיתון המקומי "גאזטה קילצקה": "אין ברירה, מוכרחים לאכול את הלחם הפולני בעל האיכות הגרועה, כי אם לא נקנה אצל האופים המקומיים, יבואו 'היהודונים' מחנצין, מכמילניק וממקומות אחרים ונצטרך לקנות את הלחם מהם."

בפופולריות רבה זכה גם בית המלאכה החדש לציוד גננות של שמואל צוויגנבוים, שפעל ליד כיכר וויצ'ק הקדוש. חלק מהיהודים שהיו בעלי בתי מלאכה או עסקו במקצועות אחרים התגוררו דרך קבע בערים אחרות ושהו בקילצה רק באופן זמני לרגל עסקיהם. למשל, מוורשה היו מגיעים לקילצה בזמנים קבועים האופטיקאי יעקב דיליאנט, הפרוון למפרט ברל ורופאת השיניים רוזה סגל. ברפואת שיניים עסק גם סטניסלב אורבך, שהיתה לו מרפאת שיניים ברחוב ליאונרדה. בתי המלאכה שכנו בצפיפות זה ליד זה ברחובות קילצה. למשל, ברחוב מאלא שכנו בתי המלאכה של הסנדלרים, ובחלונות הראווה שלהם הוצגו נעליים יפות ואלגנטיות לגברים ולנשים שנחשבו לבעלות טיב ואיכות מעולים. נעלי הסנדלרים היהודים דורגו במקום השני בתחרות הנעליים הארצית, אחרי הבירה ורשה. בתי המלאכה של הסנדלרים היהודים היו ממוקמים בחצרות הרחובות, ומצבם הכלכלי לא היה גרוע בהרבה מזה של בעלי חנויות הנעליים.

העברת מסילת הברזל מפדמבלין לדוכרובה גורניצה בסוף שנות השמונים של המאה ה-19, והעובדה שבעקבות זאת עברה הרכבת גם דרך קילצה, פתחו בפני העיר שפע הזדמנויות חדשות לפיתוח כלכלי. ראשית הוקלה הניידות בין קילצה לבין שלזיה העלית, וכן בינה לבין עיר הבירה ורשה, והתקצרו מאוד המרחקים בין קילצה לעיירות הפריפריה שלה, כמו בזין, ינדזיוב, סנדזישוב וטוגל. כתוצאה מכך החלו להגיע לעיר נציגי חברות ומפעלים גדולים וכן משקיעים שהיו מעוניינים לפתח את ניצול המשאבים הטבעיים של העיר. החל משנת 1874 הוחל בחציבת סלעי הסיד בהר וויצ'ניה. אחרי החציבה היו שורפים את סלעי הסיד במשרפות, ובשנת 1881–1882 נבנו כבר שני תנורים למטרה זאת מסוג "קופולק". אך עיקר

שגשוגו של מפעל "וויצניה" חל אחרי שהמפעל נרכש על ידי אברהם זגייסקי ובניו, לפי חוזה שנערך ב-5 בספטמבר 1885 בין זגייסקי ובניו לבין פרנצישק סילבסטר גולמובסקי ובניו. התעשיין היהודי מנדל ליפשיץ רכש את המחצבה ואת משרפות הסיד "מיינדזי גורה" בשנת 1896. הבנקאי ודל ארליך מוורשה רכש את המחצבה ואת משרפת הסיד "קדז'לניה" שליד הכביש המוביל לקרקוב. התפתחותם המואצת של המפעלים הללו התאפשרה בעיקר בזכות מסילת הרכבת. הימצאות מסילה כזאת בסמוך למפעל הוזילה בהרבה את הוצאות התעבורה והמשלוח.

אנסטזי ארליך, הבעלים של מחצבת "קדז'לניה", חבר ועד הקהילה היהודית בקילצה.

בניצול מרבצי החול הרבים שבסביבות קילצה פתחו האחים הימן, שחכרו את המפעל לעיבוד חול בקרסוצין בשנת 1897 והקימו בה מפעל לייצור זכוכית בשם "ליאונוב". משרפת הלבנים של ירחמיאל רוזנהולץ הגדילה את ציבור לקוחות המפעל למרות התחרות הבלתי פוסקת מצד מפעל הלבנים של הפולני קרול סיקולצקי. בתחומי הרובע גלמבוצקי פתחו השותפים הנרי ברונר והנרי נובק מנסרה מודרנית וחדשה. למפעלי התעשייה בבעלות יהודית שקמו בקילצה בשלהי המאה ה-19 יש להוסיף את המפעל לייצור שיכר של יהודי צוקרמן, בית החרושת לסבון ונרות של ליטמן רובינק, בית החרושת למוצרי סידקית של אהרון ברקוביץ, בית החרושת לעיבוד עורות של וולף מינסקי ומפעלים דומים של מנדל ושרה בקרמן. מיד עם ההתחברות למסילת הרכבת ולאחר בניית בית הנתיבות גדלה ההתעניינות בשטחי האדמה שבחלקה המערבי של העיר, בין נהר שילניצה לבין מסלולי פסי הרכבת. בעלי אמצעים רכשו שם שטחי אדמה כדי לבנות עליהם מחסנים, חנויות, בתי חרושת ובתי דירות למגורים. בין רוכשי המגרשים לבנייה היו גם משפחות יהודיות, כמו ברונר, כהנא, הסנבין, בוגייר, מכטינגר, פרידמן ולוי. מי שבלט בכמות המגרשים הרבה שרכש היה היהודי הרשל נובק מלודז', שרכש

ידי ארליך, המנהל האחרון של מחצבת "קדוֹיִילניָה". המחצבה הייתה המפעל הגדול ביותר בבעלות יהודית בעיר קילצה – משפחת ארליך שהעסיק כ-700 עובדים. מדובר בקומפלקס ענק שמהווה כיום גן גאולוגי (שמורת טבע) ובו נבנה גם האמפיתאטרון של קילצה. תעשיית האבן והסיד הייתה התעשייה הגדולה ביותר בעיר ושלושת המחצבות והמפעלים הצמודים להם היו בבעלות יהודית.

200 דונם אדמה בפיאסקי ו-500 דונם בצ'רנוב. הוא גם התחיל בבניית מספר מבני מגורים ברחוב ציסטה. הנריך ברונר התחיל לבנות על האדמות שלאורך מסילת הברזל, ברחוב צ'רנובסקה. אדמות רבות לבנייה נרכשו בתחומי העיר קילצה על ידי משה פפר ועל ידי הרשל זגייסקי, למשל בכיכר הבזאר, ברחוב היפוטצנה וברחוב הבזאר.

הבורגנות והאינטליגנציה היהודית הצטרפו אף הן לפעילות הכלכלית והחברתית. בוועדה לקביעת מיסי הגוברנייה והמחוז פעלו בצד חברי הוועדה הפולנים גם היהודים הבאים: מיכאל גולדהר, דוד רמבישבסקי, ה' צוקרמן, יחזקאל צוקרמן, ישראל גרטלר, יוסל קמינר ומאיר שטונקה.

הלימודים והתורה מילאו מקום חשוב בחיי היהודים בקילצה בסוף המאה ה-19. בחינוך היהודי שלט אך ורק "החדר", שאת עיקר מאמציו השקיע בלימוד ובהקניית הערכים הדתיים. תיאור ציורי של

אוירת ה"חדר" ואופי הלימודים בו אפשר למצוא ב"לוח היהודי" שכתב זיגמונט הופמן: "ליהודים בני הדור הישן, שמוצאם היה מהעיירות היהודיות הקטנות, הלימודים התחילו בחדר גדול ומאורר מעט, ספוג ריחות תבשילים, שבו הסתובבה ה'רבצן' (אשת הרבי המלמד). על הרצפה המרופשת זחלו תינוקותיהם של בעל הבית המלמד, בקרבת החלון עמדו שולחן ארוך ושני ספסלים. משני צדי השולחן ישבו הילדים בצפיפות, ראש אל ראש, סביב המלמד." בשנת 1900 פעלו בתחומי העיר קילצה 30 "חדרים" ולמדו בהם למעלה מ-900 ילדים יהודים. לעומת זאת, שיעור בני הנוער היהודים שלמדו בבתי הספר התיכוניים הממשלתיים היה נמוך,

וזאת בשל ההגבלות שהטילו השלטונות הרוסיים על קבלת ילדים יהודים למוסדות חינוך אלה. בשנת 1898 היו בגימנסיום לגברים בקילצה רק 13 תלמידים יהודים מתוך כלל 463 תלמידיו. בשנת 1900 למדו בו רק 21 תלמידים יהודים מתוך 543, כלומר שיעור של פחות מ-5.5% מכלל התלמידים. מצב דומה שרר במוסדות החינוך ובבתי הספר לנערות.

האוכלוסייה היהודית בעיר השתדלה מאוד להיות מעורבת גם בחיי התרבות של העיר. בשנת 1897 הצטרפו יהודי קילצה למפעל איסוף תרומות שנועדו להקמת אנדרטה בוורשה למשורר הלאומי הפולני אדם מיצקיביץ. בהצלחה רבה זכו מופעי התיאטרון, האופרות והקונצרטים שהעלו יהודי קילצה. במופע האחרון של האופרה "היהודייה" של זק לוי נכחו 300 צופים יהודים. מאחר שהכרטיסים למופעים מסוג זה היו יקרים מאוד, התחכמו היהודים והיו נכנסים למופע אחרי תום המערכה הראשונה, בלי כרטיס. תופעה זו סיפקה נושא ללעג לאנטישמים הקילצאים, שהתבדחו על חשבון היהודים בעיתון האנטישמי "גאזטה קילצקה". בקונצרט של המוזיקאי ולדיסלב לווינגר שנערך בקילצה זכה האמן לתשואות רמות וחמות. פופולריות ומוצלחות היו גם פעילויות תרבות וחברה אחרות, כמו ההגרות הכספיות שנערכו בדוכנים המקומיים בכיכר טקלה הקדושה. בימי ראשון בילו היהודים בגן הציבורי העירוני של העיר או היו נוסעים לטייל בקרצובקה, סלוביק וחנצין.

קילצה של המאה ה-19 לא נמנתה עם הערים הנקיות בפולין, ולכן פרצו בה בשנים 1878, 1891 ו-1894 מגפות של מחלות מידבקות, בהן הכולירע. במגפה שפרצה בשנת 1884 המצב היה כה גרוע, שהקהילה היהודית נאלצה לארגן לעצמה שירותי בריאות עצמאיים ולא להסתמך על השירותים הרפואיים הציבוריים. הם ארגנו תורנויות של רופאים, בית מרקחת ותחנה סניטרית. הוחלט גם לבנות מחלקה יהודית מיוחדת בבית החולים של העיר מתרומות ענק שניתנו במיוחד למטרה זו על ידי 'י' ארליך, מ' גולדהר, משה פפר ומשה בינשטוק. העיתונות הפולנית המקומית שיבחה מאוד את הפעילות הפילנתרופית של היהודים, וכך נכתב בה בין השאר: "בעניין הזה אנו יכולים רק ללמוד מהיהודים." בשנת 1900 נוסדה בעיר קופת צדקה ליהודים הנזקקים בשם "אחיעזר", שמטרתה היתה להושיט סיוע לאוכלוסייה היהודית הענייה בקילצה. להנהלתה הראשונה של הקופה נבחרו פ' מרבר, א' וולמן ומשה פפר. באותה העת נוסדה גם חברת "ביקור חולים", שסיפקה ארוחות כשרות לחולים היהודים בבית החולים העירוני.

פרק שני

התפתחות הקהילה היהודית בעיר בתחילת המאה ה-20

במפנה המאות ה-19 וה-20 חלו בסביבה היהודית מספר שינויים. בשנת 1899 נפטר אחד הסופרים היהודים הראשונים בעיר, ס' רוזנבלט. שנה אחר כך נפטר חלוץ המסחר בספרים בקילצה, מיכאל גולדהר. חנות הספרים של שאול רוזנבלט עברה לידי בנו ויורשו אברהם, ואת הבעלות על חנות הספרים של מיכאל גולדהר קיבל הרופא ד"ר אברהם פרלמן. את החנות ניהלה אשתו, מינה פרלמן. תחת הניהול החדש איבדה חנות הספרים ממעמדה ומהפופולריות שלה, ושנים אחדות לאחר שהיתה מרכז תרבותי לכל אנשי העיר – נסגרה. את החלל שנוצר עם סגירתה מילא גוסטב גולדווסר, שייסד חנות ספרים חדשה בשם "פוצ'טובקה" (גלוית דואר). במרוצת הזמן התמחתה חנות זאת בהפקת גלויות נוף ובמכירתן. הגלויות זכו לפופולריות רבה, והן אף הפכו לפריט חובה לאספנים בתחום. היום גלויות אלה נחשבות יקרות במיוחד. במיוחד נודעה מומחיותו של גולדווסר בגלויות הנוף של קילצה וסביבתה הפסטורלית.

משפחות זגייסקי וארליך, בעלי מחצבות השיש ומשרפות הסיד, החלו בתהליך ייעול ושיפור בית החרושת לזכוכית "ליאונוב". אחרי חתימת הסכם עם בית המסחר הוורשאי הגדול "בלומנטל ושטוק" על אספקה סדירה של זכוכית וכלי זכוכית לבית המסחר שלהם, הם פתחו גם בייצור המוני של לבני זכוכית. הרמן לוי, ו' מושקובסקי והרשל נובק – האחרון היה הבעלים של מנסרות עץ – הקימו מפעל לעיבוד עץ בשם "הנריקוב". את חומר הגלם הזול למפעל סיפקו היערות הרבים בסביבה.

כדי לכסות את עלויות הפיתוח וההרחבה של המפעלים הללו לוו בעליהם כספים מגופים פיננסיים שונים. לצורך פיתוח מפעלי התעשייה בקילצה ובסביבתה הוקמו גופים פיננסיים חדשים. בשנת 1899 נוסדה "החברה המקומית לאשראי". שנה לאחר מכן נוסדה "החברה להלוואות וחסכון". הצלחה רבה בתחום הפעילות הפיננסית היתה לסניף הבנק המסחרי של לודז' בקילצה, לבנקים של מיכאל גולדהר

רחוב פוצ'טובה (רח' הדואר) בקילצה בראשית המאה ה-20 ובו קבוצת יהודים.

ושל י" ארליך, וכן לבנק של דוד רוזנברג. הלוואות לטווח קצר, אם כי בריבית קצוצה, אפשר היה לקבל משלמה רוזנרובסקי ומנדל אלנצויג.

בשלהי המאה ה-19, בהשפעת האירועים הפוליטיים שהתרחשו בתחומי רוסיה, התחילו בקילצה ההתארגנויות הפוליטיות היהודיות הראשונות. ברבע הראשון של שנת 1902 התקיים המפגש הראשון של אוהדי הציונות מקרב יהודי קילצה, ביוזמתו של עורך הדין הנריך אשר. במפגש הזה הוחלט להקים ספרייה ואולם קריאה שבהם יושאלו ספרים בנושאים הקשורים לתולדות ארץ ישראל. בפגישה זו הוצע גם לערוך סדרת הרצאות על הרעיון הציוני ועל ההסתדרות הציונית.

יהודי קילצה המבוגרים והקשישים הסתייגו מאוד מהרעיון הציוני ומהפעילות הציונית. מי שנמשכו לרעיון הציוני היו בעיקר בני הנוער ובני התשחורת, שלא ראו את עתידם בפולין. בשנים 1900–1904 החלו לפעול בקילצה סניפים של המפלגה הסוציאליסטית הפולנית פ.פ.ס. ושל ה"בונד", האיגוד הכללי של הפועלים היהודים. גופים פוליטיים אלה החלו את פעילותם במחצת, ואחרי שהשלימו את ההתארגנותם, פתחו בפעולת הסברה ובמאבק להגשמת רעיונותיהם באמצעות הפגנות שבהן השתתפו המוני פועלים.

חוגי היהדות האורתודוקסית עסקו בסוגיות אחרות. אחרי שהנדבן משה פפר העביר לרשות הקהילה היהודית מגרש גדול ברחוב נובו וארשאבסקה, נסללה הדרך לבניית בית כנסת והיכל תפילה נאות לקהילה היהודית בקילצה. אחרי פעילות נמרצת בנושא, הוחל בבניית ה"מקדש-מעט" לפי תוכניתו של המהנדס סטניסלב שפקובסקי. תהליך הבנייה נמשך שנתיים, ובשנת 1903 נחנך בעיר בית כנסת חדש ונאה. הקמת בית הכנסת הגדול בעיר סימלה את התקבלותם של בני הדור השני ליהודי קילצה לחברה המקומית. על יד בית הכנסת הגדול פעלו בתי תפילה ומדרש. ביניהם אפשר למנות את בתי התפילה של מרדכי הרנדורף ברחוב בודז'נינסקה, של פרלה גולדברג ברחוב ווסולה, של דוד חוברסקי ברחוב ציכה, ושל מלך סוסנובסקי ברחוב בזרובה, וכן בתי תפילה נוספים של העדה החסידיית (שטיבלך).

בחודשים הראשונים של מלחמת רוסיה ויפן, שפרצה בשנת 1904, חייתה העיר קילצה בצלו של הגיוס המוגבר לצבא הרוסי ויציאת הגדודים הרוסיים שחנו בעיר לחזיתות במזרח הרחוק. המלחמה ערערה את המצב הכלכלי ואת יציבות הבורסה. ככל שרבו המפללות של הצבא הרוסי, הלך והחמיר המצב הכלכלי. כתוצאה מהמצב האמירו מאוד מחיריהם של מצרכי היסוד, והדבר גרר באופן טבעי הפגנה המונית של פועלים ברחובות קילצה, על דגליהם האדומים וסמאותיהם האנטי-צארות, ב-1 במאי 1904. רבים סירבו למלא אחר צווי הגיוס, והמגויסים ובני משפחותיהם

הקהילה היהודית בקילצה

יצאו לחוצות העיר ב־22 באוקטובר 1904 והתעמתו עם השלטונות. בלילה שבין 22 ל־23 באוקטובר נאסף המון רב של יהודים ופולנים שליוו את המגויסים החדשים בדרכם לתחנת הרכבת, ותקף את חיילי פלוגת המשמר שמרו על החיילים. המגויסים ברחו והתפזרו לכל עבר.

בית הכנסת היהודי במתכונתו המקורית מלפני המלחמה — היווה את סמל הקהילה וגאוותה.

כאשר גבר האיום על המשטר הצארי הרוסי מצד המוני המהפכנים, התחילו השלטונות הרוסיים להסית את המיעוטים הלאומיים השונים בפולין אלה נגד אלה. הסתות אלה גרמו לחלק מתושבי קילצה הלא יהודים לבזוז את דוכני היהודים שבכיכר הבזאר בעיר. ב־28 בדצמבר 1904 ניסה המון של לא יהודים להרוס את דוכני היהודים בכיכר ולחמוס את סחורותיהם. השלטונות הרוסיים הגיבו בהתעלמות מוחלטת מהאירועים ולא נקפו אצבע להשבת הסדר על כנו. ועדי הפועלים של פ.פ.ס. פרסמו כרוז שגינה את האירועים האלה והוקיע את המגמות האנטי־מהפכניות שהסתתרו מאחורי פעילויות נפשעות אלה של חוגי "הנמושות", כפי שכינו אותם, בציבור ובחברה הפולנית הלא יהודית של קילצה. הידיעות שהגיעו מפטרסבורג שברוסיה על הטבח הנורא שעשו שלטונות הצאר בפועלים שהפינו למען חופש הדמוקרטיה עוררו סערת רוחות בקרב תושבי קילצה. כרוזים הוצאו ופורסמו ברחובות העיר ובהם קריאה לפועלים, "הפסיקו

מיד את עבודתכם, והכריזו על שביתה כללית לאלתר בכל מפעלי התעשייה והייצור". כעס רב במיוחד עוררה בקרב הפועלים הידיעה על הטבח שביצעו שוטרי הצאר בעובדי המפעלים בעיירה בזין הסמוכה לקילצה ב-4 בפברואר 1905. בחודש יולי 1905 הוכרזה בקילצה שביתה הזדהות עם מאבקים של הפועלים בעיר לודז'. השביתה נמשכה שלושה ימים. לפי הדיווח בעיתון "גאזטה קילצקה", בלטו מאוד בהפגנות הללו "הפרחים היהודים"... ב-3 ביולי 1905 השתמשו חיילי הצבא הרוסי נגד מפגינים ברחוב פיטרקובסקה בנשק חם ופצעו שני פולנים ושני יהודים. בחודש אוקטובר התבטא העימות בין הפועלים לשלטונות בקריעת המודעות שהדביקה הממשלה על גבי קירות הבתים ובהשחתת הסמלים הממלכתיים הרוסיים. כתגובה על התנהגותם האלימה של השלטונות כלפי המפגינים, התארגנו התנועות המקומיות של הפ.פ.ס. והקימו קבוצות להגנה עצמית. בקרב חוגי האינטליגנציה גרמה המהפכה לצמיחת רעיונות שתמכו בקידמה ובדמוקרטיה, והנציגים העיקריים של המגמות הללו בקרב היהודים היו שלמה פרדיסטל (בנקאי), אברהם וולמן (מהנדס) וסטפניה וולמנובה (מורה).

במפנה החודשים אוקטובר ונובמבר 1905 הפכה העיר קילצה לזירת פעילות מוגברת של מעמד הפועלים – היהודי והפולני כאחד. ביום הפרסום של מה שנקרא "הקונסטיטוציה על הנייר" התארגנה אסיפה המונית של 6,000 פועלים בגן הציבורי ובפארק המקומי של העיר. אחרי הנאומים, שנישאו בפולנית וביידיש, התחילו המוני המפגינים לנוע, והמשטרה נעלמה כאילו בלעה אותה האדמה. למחרת שוב הפגינו המוני הפועלים בעיר בדרישה לשחרר את העצורים הפוליטיים מבית הכלא המקומי. השלטונות נכנעו לדרישתם.

הודות לזיגמונט ולהנריק רזנדובסקי, בנו של המדפיס ובעל בית הדפוס בקילצה, הצליח הסניף המקומי של מפלגת הפ.פ.ס. להוציא עיתון מקומי נוסף בשם "קילצאנין" (הקילצאי). בשנת 1906 השתלטו אנשי הפ.פ.ס. על בית הדפוס של רזנדובסקי לפרק זמן מוגבל והדפיסו שם עלון הסברה שיועד לחיילי הצבא הרוסי. בעקבות כך נסגר בית הדפוס על ידי השלטונות, ומר רזנדובסקי הושם בבית הכלא ברחוב זמקובה.

לפי המחקר שערך החוקר יאן פזדורה, הגיע מספר חברי הפ.פ.ס. בשנים 1905–1906 בתחומי העיר קילצה וסביבתה ל-250. לפי מחקריו של ה' פיסקי, כ-25%–33% מקרב 250 הפעילים היו יהודים, דהיינו 60–70 במספר. לא ידוע אם נתונים אלה נכונים, אך דבר אחד ברור: מהפרוטוקולים של הוועידה החמישית של הפעילים היהודים בפ.פ.ס. (מאוקטובר 1906) עולה שבתקופת השיא של הפעילות המהפכנית נאמד מספר הפעילים היהודים בקילצה ב-370 איש. אך סביר

להניח שזהו מספר מוגזם ביותר, שכן החוקר פיאסצקי בעצמו כתב שיש להתייחס לנתונים מספריים אלה בהסתייגות רבה.

הבחירות לדומה (הפרלמנט) הרוסית הראשונה, עוררו הדים רבים למרות חילוקי הדעות ביחס לעמדה שצריכים הפולנים לנקוט ביחס לבחירות. נגד ההשתתפות בבחירות יצאו פ.פ.ס. ופועלי ציון, אשר מילאו אחר ההחלטות של מוסדות ההנהגה שלהם. לעומתם סברו אנשי האינטליגנציה היהודית ובני המעמד הבינוני בקילצה שיש לראות בבחירות פתח להזדמנויות חדשות. בחירתם של 13 יהודים כחברים בדומה היתה נושא לדיונים שהתנהלו בקשר להענקת זכויות אזרח ושוויון זכויות לאוכלוסייה היהודית, והיו שראו במספר הגדול של נבחרים יהודים צעד ראשון בדרך להשגת השוויון הזה והוכחה להצדקת ההשתתפות היהודית בבחירות לדומה.

בבחירות לדומה השנייה היו כמה מועמדים מקילצה שבאו מקרב תושביה היהודים של העיר: נ' הסנביין, המהנדס א' וולמן ובעל האחוזות היהודי, הנדבן משה פפר. אך אף אחד מהם לא נבחר לדומה. לעומת זאת נבחר תושב פולני מקילצה, ויקטור ירונסקי, ועד מהרה התברר ליהודים שהמשטר הרוסי אינו מתכוון כלל לנקוט צעדים לקידום מעמדם האזרחי של בני המיעוט היהודי, כפי שכתבה הסופרת הרוסייה-פולנייה ב' שורדיקובסקה בספרה "הבעיה היהודית ברוסיה בשנים 1905–1907": "הן הדומה הראשונה והן הדומה השנייה, בזמן התפוררותן, לא יכלו להתפאר בשום הישג בתחום התחיקה בנושא הבעיה היהודית ברוסיה." בזמן מהפכת 1905 התחזק מעמדן של מפלגות הפועלים היהודים — ה"בונד" ומפלגת "פועלי ציון". כפי שכתב החוקר י' פאיונק במחקרו על בני הנוער במפלגות ובתנועות הפועלים במחוז קילצה. בני הנוער שהצטרפו למפלגות האלה הקימו קבוצות של הגנה עצמית וכן השתתפו בפעולות המאבק למען המהפכה. החל משנת 1905 ועד שנת 1910 ביצעו קבוצות פעילים שהשתייכו לתנועות הנוער הסוציאליסטיות פ.פ.ס. ולאיגודים המקצועיים בעיר ניסיונות להתנגש בחייהם של נציגי השלטון הצארי ובנציגי המשטרה והצבא. כמו כן תקפו בני נוער אלה מוסדות פיננסיים ממשלתיים והחרימו את כספיהם לטובת מטרות המהפכה. כמעשה נקם על הוצאתם להורג של קציני הז'נדרמריה הרוסית — לוקס אקמוביץ, וסילי בויסצה ושוטרי המקנף מיכל וישניבסקי ויאן סמניק — וכתגובה על ההתעללות באסירים הכלואים בבית הסוהר של קילצה, נורה למוות מנהל בית הסוהר מיכאל גרצקי. מכדורי המתנקשים נהרג גם הממונה הראשי על החינוך ועל בתי הספר, ו' אפנסייב.

למרות הגידול במספר פעולות הטרור נגד השלטונות הרוסיים והגברת הטרור

הנגדי מצד גורמי השלטון, לא הפסיקו הלוחמים את מאבקם. כתוצאה ממלחמת רוסיה-יפן נקלעה המדינה למצב כלכלי קשה. ב-14 בינואר 1908, יצאו למעלה ממאה פועלים שעבדו במחצבות ובמשרפות הסיד של "קדוילניה" בדרישה להעלאת שכרם ב-40%, כלומר ב-40 קופיקות למ"ק של מחצבים. כשסירבו למלא את דרישתם הם פתחו בשביתה. חוסר הביטחון הכלכלי והחשש מהעתיד הגבירו את מגמת ההגירה מהארץ. החל גל הגירה המוני של יהודים, מבוגרים וצעירים כאחד, בעיקר לארצות הברית ולקנדה. בשנת 1905 כבר הקימו יוצאי קילצה וולף קאשבסקי, אמיל צוקרמן, דוד נרטל, ישראל פינקוביץ ופנחס אדלר את אגודת היהודים יוצאי קילצה בניו יורק.

השלטונות הצאריים, שחששו מאוד מפני מהומות ומפני הפרת השקט הציבורי, ליבו את המתחים על רקע לאומני בין היהודים והפולנים. בין השאר הם אישרו את הפעולות האנטי-יהודיות שנקטו המפלגות הפולניות האנטישמיות, כמו החרם שהטילו על המסחר היהודי תחת הסיסמאות: "נוצרי, קנה רק בחנויות של נוצרים", "כל אחד יקנה אצל הסוחרים שלו". ססמאות אלה הופיעו על כל החנויות הנוצריות, ובעיתון המקומי האנטישמי "גאזטה קילצקה" התחילו לפרסם רשימות של הנוצרים שהפרו את החרם והמשיכו לקנות אצל יהודים, ובעיקר אצל סיטונאים יהודים. נשים פולניות בקילצה, בהנהגתה של לוצינה קוזלובסקה, התחילו להקים דוכני מכירה בשווקים כדי להתחרות בסוחרים היהודים ולשבור את מחירי המונופול באמצעות הוזלת סחורותיהן תוך כדי הגדלת מחזור המכירות. הפולנים ניסו גם לשבור את השליטה שהיתה ליהודים בתחום דברי המאפה ובענף הברזל.

בעיתונות הפולנית בקילצה פורסמו הצהרות של קבוצות יהודים בנוסח הבא: "כל יהודי לאומי, הגון וחושב, מעוניין בהתפתחותם של פולין ושל עמה, בפריחתם ובשגשוגם, מכיוון שהלאומיות היהודית היא בראש וראשונה לאומיות תרבותית." הרושם שעשו ההצהרות האלה על הפולנים היה זניח. כתגובה הופיעו כרוזים שקראו להחרים את בתי המלאכה של היהודים ואת חברות הבינוי שבבעלותם. יהודי קילצה פתחו בחרם משלהם, והחרומו בראש וראשונה את העיתון האנטישמי המקומי, "גאזטה קילצקה" (שלמרבית האירוניה נוסד על ידי בעל חנות הספרים, היהודי מיכאל גולדהר). הם גם הפסיקו לפרסם מודעות על העסקים שלהם בעיתון הזה, ובהמשך חרפו את צעדיהם והוזילו במידה ניכרת את מחירי הסחורות שמכרו, והפסיקו לקנות סחורות מחברות וממפעלים רוסיים ששיתפו פעולה עם הפולנים.

רחבת רייניק בעיר קילצה — בה רוכזו אמצעי התחבורה הראשוניים אל העיר וממנה.
צילום משנת 1908.

לא פעם, כתוצאה מהמלחמות הכלכליות נוצרו מצבים פרדוקסליים, כמו למשל כאשר העיתון "גאזטה קילצקה" האנטישמי קרא למחליקי הקרח הפולנים להחרים את ההחלקה על הקרח בגן הציבורי העירוני, בטענה שהאגם בגן נחכר על ידי יהודי מקילצה... אך למרות כל הכרזות החרם, הלקוח הפולני הלך בעקבות ה"כיס שלו", וכאשר יצא לערוך את קניותיו, גברו שיקולי האיכות ויוקר הסחורה, וכן השירות האדיב מצד הסוחרים, ובהקשר זה היתה ידם של הסוחרים היהודים על העליונה, ואט אט התחילו הדוכנים המתחרים, שהוקמו כדי להביס את המסחר היהודי והוקמו ברעש כה גדול, להתחסל אחד אחד בקול דממה דקה. למרות האיומים שהושמעו נגד מפירי החרם, שבו סוחרים פולנים רבים וחדשו את קשרי המסחר עם בתי העסק הסיטונאיים של היהודים, בעיקר בשל איכותה הגבוהה של הסחורה ובשל המחירים הזולים.

הסכסוכים בין היהודים לבין הארגונים הלאומיים הפולניים שהכריזו על החרם הכלכלי נגד היהודים לא פגעו בשגשוג המתמיד של בתי המלאכה ושל בתי העסק היהודיים ולהתפתחות הכלכלית של העיר. כך נוסד בית מסחר סיטונאי יהודי ענק, קמה חברה פיננסית ל"אשראי הדדי", הוגדלו סכומי הכסף שהקצו החברות היהודיות לפרסום מוצריהן, הוגדל מלאי הסחורות והורחב מגוון הדגמים

המסחריים, הוחל בהכשרת עובדים במקצועות המסחר, בשיטות מכירה ובהענקת יחס הגון ונאות ללקוחות. סמוך לפרוץ מלחמת העולם הראשונה נדהמו תושבי העיר למראה עיצובו של חלון הראווה של החנות היהודית ברחוב דושה, שייצגה את חברת מכונות התפירה האמריקאית "זינגר". את עיני העוברים ושבים צד מראה שטרם נראה כמותו בעיר קודם לכן: רכבת חשמלית מיניאטורית נעה על גבי פסי רכבת זעירים על רקע דגם מוקטן של רחובות ניו יורק ומגרדי השחקים שלה. עד מהרה נוצרו תורים ענקיים לפני חלון הראווה הזה. גם חלונות הראווה של השענים והצורפים קנרו והסלינגר משכו את העין בעיצובם היפה ובשעונים ובתכשיטים החדשים והיפים שהוצגו באריזות מהודרות ונוצצות. חלונות הראווה של חנות הפירות של הסוחר משה בסר משכו את עין הקונים במצבורי הפירות שהיו מסודרים בצורה אמנותית, בהם מגוון רחב של פירות מיובאים, כמו בננות צהובות, ענבים משורגים באשכולותיהם, חבילות תאנים ותמרים, וכל סוגי הפירות שהובאו מחוץ ליבשת והרהיבו את העין בחלון הראווה היפה והמקושט של חנות הפירות הידועה של משה בסר.

הסוחרים היהודים עשו מאמצים למשוך את הקונים הפולנים הפוטנציאליים לחנויותיהם גם בדרכים אחרות. למשל, חנות הספרים של בני משפחת גרוסטל ארגנה לעתים תכופות קונצרטים של מוזיקה קאמרית באולם הקריאה שליד החנות. לקונצרטים אלה הוזמנו תמיד אנשי האינטליגנציה היהודית והעילית של האינטליגנציה הפולנית, כמו משפחות זאגייסקי, וילנר, הסנביין וורטהיים. האחרונים היו מיוודים עם פולנים רבים, שהיוו את מרבית הלקוחות שרכשו ספרים יקרי ערך. לקונצרטים מסוג זה ולמפגשים החברתיים שהתלוו אליהם היו באים גם פקידי ממשל רמי דרג, מורים ובעלי מקצועות חופשיים אחרים מקרב האינטליגנציה הפולנית. חברות מסחריות אחרות מיהרו לחקות את אמצעי השיווק של הגרוסטלים. הסוחרים היהודים הקדישו תשומת לב רבה לטיב השירות שניתן ללקוחות. הם הצטיינו ביחס אדיב במיוחד, שהעניק ללקוח את ההרגשה ש"הוא המלך".

ליאון קרול, עובד ותיק בחנות הספרים היהודית המפורסמת "ליאון ושות'", כתב: "הנהלת החנות הסבה את תשומת לב עובדיה לחשיבות הרבה שיש ליחס אדיב ותרבותי כלפי הלקוח, ובתדריכים היומיים הדגישה שוב ושוב שיחסו של המוכר ללקוח הוא נקודת המבחן החשובה ביותר של בית המסחר... מרגע שהקונה עבר את סף החנות הוא מיד הפך לאורח החנות, והיחס אליו צריך להיות כמו לאורח חשוב הבא לבקר בביתנו הפרטי והמתקבל במלוא הכבוד והיקר, בברכה אדיבה ומנומסת ובחיוך טבעי, וכל זאת בלי לחכות לברכת הקונה..." (י' קודלובסקי, "נופים לפני קרב").

מהנתונים הסטטיסטיים אודות המסחר בעיר קילצה משנת 1914 עולה שכמחצית מבתי העסק בעיר באותה העת היו בבעלות יהודית, דהיינו 276 חנויות. בהן נכללו 85 חנויות מכולת, 42 חנויות טקסטיל ובדים, 15 חנויות סידקית, 33 חנויות למוצרי עור, 10 חנויות קונפקציה והלבשה, 5 חנויות לספרים, צורכי כתיבה ואמנות, 5 חנויות ובתי מלאכה לצורפות ושענות ו-3 חנויות למוצרי טבק. נוסף לכך היו בבעלות יהודית 11 חנויות ובתי מלאכה למוצרי בשר ונקניקים, וכן 12 בתי אוכל – מסעדות, בתי קפה ובתי תה.

החרם האנטישמי על המסחר היהודי הסתיים במשפט המפורסם שנוהל נגד עורך העיתון "גאזטה קילצקה" על ידי הרב של קילצה, משה נחום ירושלימסקי, שתבע את העיתון לדין על הוצאת דיבה. במאמר ההסתה שפרסם עורך העיתון, ולודזימיש שביינצ'יצקי, תחת הכותרת "לא נניח להם", נכתב שהרב משה נחום ירושלימסקי קרא להטיל חרם על החנויות של הסוחרים הפולנים. הרב נסער מתוכן מאמר ההסתה, וכתגובה הגיש תביעה משפטית נגד העיתון ואף זכה במשפט. אותו הרב ירושלימסקי כינס בשנת 1923 בביתו שמונה רבנים ממחוז קילצה כדי לדון על הידרדרות המצב הרוחני בציבור היהודי. בעקבות דיון, פרסמו הרבנים כרוז ובו אסרו על הקהילות היהודיות לקרוא עיתונים בידיש, ספרים וכתבי עת בנושאים חילוניים וספרות פורנוגרפית. כמו כן נדרשו הנשים היהודיות לשמור על צניעות לבושן ותכשיטיהן.

למרות שחלפו כבר חמישים שנה מאז הותר ליהודים להתיישב בעיר קילצה, ואף על פי שהרבה יהודים קשרו את גורלם עם גורלה של העיר הזאת על ידי פתיחת חנויות מסחר, בתי מלאכה, הקמת מפעלי תעשייה וחרושת, עדיין סבלו היהודים מבידוד חברתי ומניכור מצד החברה הפולנית הסובבת. הבידוד והריחוק נבעו מאורח החיים היהודי, שהיה דתי במהותו ונבדל מאורח החיים הפולני, בין השאר, בצורת הלבוש ובשפה. התחרות הכלכלית הגוברת בין היהודים לפולנים לא סייעה כמובן להתקרבות בין שני העמים. תחרות זו גם הרחיקה את מימושן של הסמאות שהופרחו ברחוב הפולני על ידי הארגון של הנוצרים הדמוקרטים, שקראו לעצמם "הדמוקרטיה הלאומית", אך ניהלו מאבק אנטישמי מתמיד נגד היהודים.

פרק שלישי

בין שתי מלחמות העולם

למחרת פרוץ הקונפליקט בין המעצמות האירופיות שהוביל לפרוץ מלחמת העולם הראשונה, עקבו תושבי קילצה אחרי האירועים במתיחות רבה. לדעת היהודים, הקונפליקטים התכופים בין עמי אירופה גרמו לעם היהודי אסונות כבדים, והמלחמות גרמו להרס הקהילות היהודיות. ביום 29 ביולי 1914 הכריזו השלטונות הרוסיים על גיוס כללי בגוברניות הקרובות לגבולות גרמניה ואוסטריה, ולקילצה החלו לזרום גלים של טירונים מגויסים ושל בעלי אחוזות שהגיעו לעיר כדי לגבות את המגיע להם מהשלטונות הרוסיים עבור האספקה שסיפקו לצבא הרוסי. בין השאר, שלטונות הצבא החרימו לצורכי המלחמה סוסים ואמצעי תעבורה אחרים, תמורתם שילמו ברובלים. בחנויות נרשמו מחזורי מסחר נמוכים. ההתגייסות הכלכלית למאמץ הצבאי היתה קצרת מועד. כאשר נוכחו תושבי קילצה שהשלטונות הרוסיים לא מתכוננים להגן על העיר, ולאחר שחיילי הצבא הרוסי עזבו את הקסרקטינים הקבועים שלהם, הוציא ראש עיריית קילצה צו לסגירת בתי המרזח ולאיסור על מכירת משקאות חריפים מהחשש ממהומות בשל המצב המתוח. ראש העיר גם קרא להקים משמר אזרחי. תושבי העיר הקימו ועדה לביטחון הציבור. נציג היהודים בוועדה היה משה חיים קמינר.

ב-29 באוגוסט 1914 נכנסו לקילצה יחידות הצבא הפולני שנקראו "היורים" (סטרלצי). כניסת החיילים האלה סימנה מפנה היסטורי לאחר 150 שנות שעבוד לשלטון זר – רוסי, גרמני ואוסטרי. מהתמונות שנתרו בארכיונים ובמוזיאון הלאומי בקילצה (והמצורפים לחוברת זו) ממצמד זה, אפשר לראות שבין המקדמים בברכה את פני החיילים הפולנים היו גם יהודים, אך עד היום נחלקות הדעות איך בדיוק קידמו תושבי קילצה את פני החיילים הפולנים. הלוחמים האלה התקבלו ברגשות מעורבים על ידי תושבי העיר. הרגשות השתנו בהתאם להשקפת העולם ולנטייות הפוליטיות ביחס לאופן שבו צריכה פולין להשיג את עצמאותה. אופיה של פולין העצמאית העתידה לקום והדרכים להקמתה היו נושאים

למחלוקות חריפות בין הפלגים הפוליטיים השונים. יש לזכור שהארגון האנטישמי "הדמוקרטיה הלאומית" הציג את התנועה לעצמאות פולין שקמה בגליציה כ"קשר של הפלדמנים והאשכנזים". במקרה הטוב הוצגה התנועה לעצמאות פולין כחלק מחבר הלאומים.

ברק (ברל) גולדשייד – קצין בצבא הרוסי מתורגמן מוסמך בשפות רוסית, פולנית ואידיש. מלמד תורה ושפות, עסק שנים רבות גם כמתורגמן בבית המשפט בקילצה, ככותב בקשות לבתי המשפט בקילצה ובחנצ'ין.

היחידות הראשונות של הלוחמים הפולנים שנכנסו לקילצה בפרוץ מלחמת העולם הראשונה בראשותו של יוזף פילסודסקי, נראו עניים ומסכנים, ותחת הלחץ הכבד שהפעיל עליהם הצבא הרוסי הם נטשו את העיר למחרת יום כניסתם אליה. בזמן התקפת הקוזקים הרוסים על היחידות הפולניות הם הרסו כמה חנויות יהודיות ובזזו אותן. ס' קרול מתאר את האירועים הללו בזכרונותיו: "ביום השני אחרי נסיגת היחידות הפולניות שוב כבשו את העיר הקוזקים, ואני ראיתי איך הם בזזו את החנויות של

היהודים. הסוחרים הפולנים תלו בחלונות הראווה שלהם צלבים או תמונות איקונין של קדושים נוצרים. החנויות האלה לא נשדדו על ידי החיילים הרוסים." בתואנה שתושבי קילצה עזרו לצבאות האויב, הטילו השלטונות הרוסיים קנס כספי על תושבי העיר בסך של 100 אלף רובל. הסכום הנדרש הושג על ידי העירייה מהחברה לאשראי הדדי ומסניף "הבנק של לודז'" בקילצה. העירייה נאלצה גם ללוות כספים כדי לכסות את ההוצאות השוטפות של העיר: סכום של 3,000 רובל הושג מידי המוסדות הפיננסיים הנ"ל, ו-14 מתוך 18 המלווים תושבי העיר היו יהודים. בזמן חילופי האש שהתנהלו במהלך המאבק על העיר ברחוב נובו וארשאבסקי וברחוב פשדמישציה, נהרג ילד יהודי מירי פגז וניזוקו גדר בית הכנסת הגדול וביתו של היהודי יצחק הרמן. ב-14 באוגוסט 1914 נכנסו לעיר חיילי הצבא האוסטרי, ואתם גם פלוגות

הלוחמים הפולנים. החיילים החרימו מצרכי מזון ואספקה לצבא, דירות עבור הקצינים ומטותיהם, וכן אמצעי תעבורה, כגון עגלות וסוסים. איגנצי בורנר, שהיה נציגם של הלוחמים הפולנים, עיבד תוכנית להטיל מס פרוגרסיבי על תושבי קילצה בגובה של 40 אלף רובל. היתה גם פנייה לתושבים להפריש מס חד-פעמי. מיכאל שקולניצקי פנה להנהלת הקהילה היהודית, וזו – בהשפעת הלחצים שהפעיל עליהם א' הרמן ליברמן – התחייבה להשתתף במיסוי הזה בסכום של 20 אלף רובל. אולם הכספים שנאספו לצורך המס הזה כיסו רק חלק מתשלום עבור ההזמנות שהזמינו שלטונות הצבאי אצל בעלי המלאכה בעיר – הפולנים והיהודים כאחד.

במשך שנת 1914 הפכה קילצה לעיר מעבר לחיילי הצבאות האוסטרי, הפרוסי והרוסי, שעשו דרכם לשדה הקרב או ממנו. במיוחד הרגישו תושבי קילצה את ידם הקשה של החיילים הפרוסים, שבזו מצרכי מזון, חומרי הסקה וחימום, בגדים וכלי מיטה, ואפילו לבני גברים הם קנו במשיכה. לכן אין להתפלא שהיהודים היו מרוצים משיבת הרוסים לעיר, מאחר שקיוו שהרוסים ישיבו את הנורמליזציה לחיי המסחר והכלכלה של קילצה. באותם הימים נרשמו בספרי הרישום של קורות המלחמה המשפטים הבאים: "בכיכר השוק שבו התנועה והרעש המסחריים לקדמותם, היהודים כבר הציגו את מרכולתם, ובצדי הדרכים העמידו שולחנות ערוכים בכיבוד לכבוד שובם של השלטונות הרוסיים, אך למרות כל ההשתדלויות הללו, לא הצליחו היהודים למנוע את הרדיפות וההצקות. מיד אחרי שהרוסים כבשו את העיר נתלו שני יהודים בכיכרות קילצה, ולפי עדותו של הסופר ולאשק, סיבת התלייה, לטענת הרוסים, היתה ששני היהודים סייעו לגרמנים הטבטונים." באביב 1915 החלו הקרבות בין הרוסים לבין האוסטרים והגרמנים על יד נהר נידה. הכפרים והעיירות הסמוכים לנהר נחרבו במהלך הקרבות, ותושביהם נמלטו מבתיהם ההרוסים והגיעו בהמוניהם לקילצה הסמוכה. כ-11,000 פליטים – פולנים, רוסים ויהודים – עברו דרך העיר. תושבי העיר, הפולנים והיהודים כאחד, עשו כמיטב יכולתם לעזור לפליטי המלחמה שברחו מבתיהם ההרוסים. הם ארגנו עבורם מטבחים ובתי תמחוי, ארגנו מקומות לינה והגישו עזרה רפואית. ב-9 במאי 1915 עזבו החיילים הרוסים את העיר קילצה תוך שהם מחרימים ציוד תעשייתי בשווי של 40,900 רובל. בנסיגה הצטרפו אליהם גם אחדים מאנשי הממשל המקומי ומספר ניכר של אסירים מבית הסוהר של קילצה, ביניהם 104 יהודים שנעצרו לאחר שנחשדו במתן סיוע לאוסטרים בעת ששהו בקילצה. ארבעה ימים אחרי הנסיגה הסופית של הרוסים מהעיר, נכנסו אליה מיד הגרמנים-הפרוסים, והצעד הראשון שעשו היה הטלת קנס על תושבי העיר בסך 15 אלף רובל. את

הכסף לתשלום הקנס הזה השיגה העירייה מ־206 אזרחי העיר, 104 מהם היו יהודים. הם גם עצרו בתור בני ערובה עשרות פולנים ויהודים, כדי להבטיח את שמירת הסדר התקין בעיר. הגרמנים שבו להשתלט על רכושם של תושבי העיר: הם החרימו למעלה מאלף דירות מגורים והשתלטו על מאה חדרים בבתי המלון השונים בעיר. הם החרימו גם בתים שלמים. בין בעלי הבתים הללו היו הרשל זאגייסקי, משה חיים קמינר, מנהל אלנצווייג, שלמה רויטמן, חיים ברלינסקי, טודריס הרשקוביץ ואחרים. החיילים הפרוסים שוכנו במבני המפעלים "קדז'לניה" ו"וויצנייה" לתעשיית שיש וסיד. גם המבנה של בית הספר התיכון היהודי ומחסני השוק העירוני הוחרמו כדי לשכן בהם חיילים פרוסים. מובן מאליו שהחיילים לא שילמו אף אגורה כשכר דירה. ה' זגייסקי אמד את הפסדיו בגין החרמות אלה בסכום 1,200 רובל מדי חודש בחודשו. אחרי ארבעה חודשי ביזה על ידי השלטונות הפרוסיים, הם עזבו את העיר, ואת מקומם תפסו האוסטרים. בהסכמת שלטונות הצבא האוסטרי נוסדה מועצה עירונית ליד העירייה, שמנתה עשרה אזרחים. האוכלוסייה היהודית של קילצה היתה מיוצגת בה על ידי הרמן פרייזינגר. היות והכלכלה העירונית נפגעה מאוד מהפעולות המלחמתיות והעירייה היתה זקוקה לתזרים מזומנים, פרסמה העירייה מכרזים ובהם העמידה לחכירה מבנים ושטחים עירוניים למטרות מסחר, כגון מקומות לדוכני מסחר ביריד החדש סמוך לכיכר טקלה הקדושה, אטליזים לקצבים ולבית המטבחיים העירוני ואת אגם הדיג העירוני. גם גביית המיסים העירוניים הוצעה לחכירה. במכרז לניהול דוכני המסחר על יד רחוב טקלה הקדושה זכו תושבים פולנים ויהודים. בין האחרונים נמנו: ינקל מושנברג, אבא אובזשנסקי, אהרן צוקר, איצ'ה איזנברג. במכרז על כיכר השוק של היריד זכה משה שמולביץ, במכרז על בית המטבחיים זכה לייב קאפל, ובזיכיון לשווק בשר מחוץ לעיר זכה ח' קמינר. בזיכיון הדיג באגם העירוני זכה ליזור בורנשטיין, ובעד תשלום נוסף הותר לו להשכיר גם סירות בימי הקיץ, ובחורף לערוך החלקה על הקרח. בזיכיון לגביית המסים העירוניים זכה יצחק טננבוים במחיר התחייבות לשלם לקופה העירונית מדי שנה בשנה סך של 5,000 רובל.

ב־5 ביוני 1916 הנהיגו האוסטרים קיצוב בלחם ובמצרכי מזון חיוניים אחרים, כמו סוכר ומצרכי בשר וחלב, הונהגו כרטיסי מזון והוגבלה צריכת הבשר ומוצריו, הונהג קיצוב גם בחומרי הסקה ותאורה, כגון נפט ומוצריו ופחמי אבן, והוגבל גם השימוש בנרות לצורכי דת אצל היהודים. יחד עם זאת קנו שלטונות הצבא מהאוכלוסייה המקומית הרבה מצרכי מזון וייצאו אותם להונגריה ואוסטריה. כתוצאה מכך התחילו המצרכים להתייקר במידה ניכרת, מה שגרר ספסרות גואה

בעיקר בתחום מצרכי המזון. למשל, פוד (יחידת משקל של 40 ק"ג) פחם עלה בשנת 1916 66 הלר. בתחילת שנת 1918 האמיר מחירו של פוד פחם לשתי קרונות אוסטרויות. אנשים רבים בעיר לא יכלו להרשות לעצמם לממן את הסקת דירותיהם בחורף.

בישיבת מועצת העיר בחורף 1917 הצהיר הרמן לוי שמצבה של האוכלוסייה הענייה בעיר הוא בכי רע. לא די בכך שאין מספיק אוכל, גם קופאים בקור... הקהילה היהודית, ברצותה להציל את חבריה מעוני ומחרפת הרעב, פתחה בית תמחוי ליד בית הכנסת הגדול, שם חילקו ארוחות חמות לנזקקים חינם אין כסף. מצבן הכלכלי של חלק מהמשפחות היהודיות בעיר הורע עד כדי חרפת רעב גם בעקבות ההתייקרות הפרועה של שכר הדירה.

מרבית העסקים בעיר נפגעו אף הם קשה מהמצב. האוסטרים הכריזו מספר פעמים על מבצעי הלאמה והחרמה של סחורות ושל מוצרים שהוגדרו כ"אסטרטגיים". בין הסחורות הללו נמנו העור ומוצריו, בדים ומוצרי טקסטיל, שומנים מהחי והצומח, סוכר, מוצרי מתכת שונים ואפילו חבלים. סחורות שונות הוחרמו מחנויותיהם של אהרן גולדבלום, אברהם טרגובניק, ברל רוזנצווייג, מרדכי שנקר ומנדל אורבייטל. אין פלא שבפרוטוקולים של הישיבות של מועצת העירייה חזרו ונשנו משפטים על הפגיעה החמורה באספקה השוטפת של מוצרי הצריכה לעיר. אך למרות המצב הכלכלי הקשה, היו בעלי העסקים היהודים בעיר משוכנעים שמקור הפרנסה הכי בטוח בעיר הוא המסחר, ובשנים 1815–1918 נפתחו בעיר 79 חנויות חדשות בענפי המכולת, הסידקית, הנעליים ומוצרי עור, אם כי לא היה אפשר לדבר בתקופה הזו על התמחות ענפית, שכן כל אחד סחר במה שיכול היה לסחור באותה העת.

כדי לשקם את חיי המסחר בעיר ארגנו הרמן לוי ושלמה פרידסטל השתלמויות מקצועיות בתחום לצעירים היהודים בקילצה, ובשנת 1918 נוסדה בעיר אגודת הסוחרים היהודים. אחרי כיבוש העיר קילצה על ידי האוסטרים נוצרו תנאים נוחים לשיקום החיים היהודיים הציבוריים במסגרת שלטון עצמי אוטונומי. הדבר קיבל ביטוי בפעולות תרבות, חינוך וצדקה. בהמשך הובילה הפעילות החברתית והתרבותית הזו גם לפעילות פוליטית.

בעקבות צו של שלטונות הצבא האוסטרי מ-20 באוקטובר 1915 מונתה ההנהלה של קהילת קילצה, שכללה את פרנס הקהילה ואת גבאי בית הכנסת. בראש הנהלת הקהילה היהודית בקילצה עמד הרב א' רפפורט, המרא דאתרא דעיר קילצה, ולצדו כיהנו יעקב נובק, אדולף וילנרו יוסף סקורצקי. למזכיר הקהילה נבחר ה' פרייזינגר. בישיבת הקהילה הראשונה הוחלט ששפת הקהילה הרשמית

תהיה פולנית, ונוסדו ועדות הקהילה לענייני צדקה, חינוך, אספקת מזון, גבאי בתי הכנסת, המקווה, מחלקת הכשרות והשחיטה ומחלקת בית הקברות והחברה קדישא. הנהלת הקהילה החדשה נאלצה להתמודד עם הבעיות הקשות שטרדו את יהודי קילצה ועם המצב הקשה שנקלעו אליו. רבים בקהילה סבלו מעוני ומגפות של מחלות מידבקות. בנוסף, היה צריך לקלוט 75 משפחות שגורשו מחבל וולין והתיישבו בקילצה.

בחודש אוקטובר 1916 הורו שלטונות הצבא האוסטרי על קיום מפקד אוכלוסין בקרב האוכלוסייה היהודית בקילצה. לפי ההוראות, המפקד כלל את תושביה היהודים של העיר ואת היהודים שגרו בכפרים הסמוכים לה, כגון ניבכלוב מוראביץ, פיקושוב, רומברובה, מניוב ודימני. מהמפקד עלה שהקהילה היהודית בקילצה ובכפרים הנזכרים מנתה 18,500 נפשות (3,441 משפחות). מזה, בתוך קילצה עצמה גרו 16 אלף יהודים (3,000 משפחות). הרישום שנערך במפקד זה שימש בין השאר את הנהלת הקהילה היהודית לצורך גביית מסי הקהילה מחבריה. למעמד הכלכלי הגבוה ביותר השתייכו 58 משפחות יהודיות, אחריהן ניצבו בסולם הכלכלי 169 משפחות יהודיות, 370 משפחות השתייכו למעמד הבינוני, ו-444 משפחות שילמו את שיעור המס הנמוך ביותר, בין 5 ל-9 קרונות אוסטריים בשנה. 2,400 משפחות שוחררו לחלוטין מתשלום המס בגלל מצבם הקשה. ממספרים אלה מתקבלת תמונה של קהילה ענייה.

ב-18 באוגוסט הוצא צו מטעם שלטונות הכיבוש האוסטריים בדבר הענקת אוטונומיה עירונית לאזרחי קילצה. הצו גם העניק לתושבי העיר את הזכות לבחור מועצה עירונית ועירייה בבחירות חופשיות ודמוקרטיות. הצו גרר אחריו התעוררות פוליטית, חברתית ומוניציפלית בקרב יהודי קילצה. בבחירות שנערכו לפי חמישה אזורים בעיר ניתנה זכות ההצבעה ל-2,296 אזרחים יהודים. בבחירות שנערכו נבחרו למועצה הראשונה של העיר היהודים הבאים: יצחק רייזמן, מנשה יענקלביץ, הנוך אושר, יעקב יעקובובסקי, יוסף לוינסון, יעקב שטרנטלד, נתן הסנביץ, שלמה פרדיסטל, הרמן לוי, הרשל זגייסקי, לייזר קוהן, אדולף וילנר ואברהם וורגון. כממלאי מקומם נבחרו: ניקודס פריימן, אברהם אייזנברג, יצחק הארין, מנדל אלצווייג, שלמה רויטמן ויוסף שור. רוב הצירים היהודים שנבחרו היו בעד שיתוף פעולה הכרחי עם הנבחרים הפולנים ועם בוחריהם למען פיתוח העיר וכלכלתה. הנבחרים היהודים התארגנו בחוג נפרד בראשותו של הציר יוסף לוינסון. ב-24 בינואר 1917, יום פתיחת מועצת העיר הנבחרת, התקיימה תפילה חגיגת בבית הכנסת היהודי הגדול להצלחת המועצה החדשה. בתפילה נכחו חברי הנשיאות של המועצה העירונית החדשה וכן רבים מהאינטליגנציה היהודית.

הצירים היהודים לקחו חלק פעיל בכל הגופים הנבחרים של העירייה: ס' פרדיסטל וי' רייזמן היו חברי ועדת הארגון של העירייה; ה' אושר וה' לוי היו חברים פעילים בוועדת החינוך העירונית. בלא מעט מנאומיהם שמו דגש על ההיבט הפוליטי, כמו התבטאותו של פרדיסטל בישיבת המועצה מ-14 לאוקטובר 1917, שבה אמר: "מעצמות המרכז נחלו ניצחון גדול כלשהו באיטליה, ואנחנו כאן – בגלל הניצחון הזה – סובלים רעב."

המלחמה בין כובשי פולין לבין עצמם יצרה אפשרויות חדשות לעם הפולני במאבקו על חירותו ועל עצמאותו. הפולנים רצו לעניין בנושא זה את יהודי פולין. ב-6 בספטמבר 1914 התפרסם בעיתון הרשמי של מפקדת צבא פולין בקילצה כרוז שפנה ליהודים בכינוי "אזרחים בני דת משה", ובו היה כתוב כדלקמן: "על האדמה הפולנית הנכם חיים זה מאות בשנים, לטוב ולרע. שילבתם את גורלכם בגורלו של העם הפולני. פולין אספה אתכם אליה והזינה אתכם בלחם שצמח על אדמתה... ורק דבר אחד היא דורשת מכם, להדגיש את מחויבותכם כלפי פולין וכלפי הפולנים..."

מה היתה התגובה היהודית לכרוז מסוג זה או לכרוזים דומים אחרים שהתפרסמו באותה התקופה? חלק מחוקרי התקופה קובעים שהיהודים היוו בין 3% ל-4% ממצבת החיילים של הבריגדות הראשונה והשנייה. יהודים השתתפו גם בפעילות הקרבית של הלגיונות הפולניים שלחמו בצד האוסטרי למען עצמאות פולין, בהם ליאון רייזמן – שנפל בקרב ליד ליסובה, הנריק רויטמן ואידל פפר. ידוע גם שמאיר צטל תושב קילצה סיכן את חייו כדי להציל את חייהם של שלושה חיילי הליגיון מפני הרוסים כאשר העניק להם מסתור בכיתו במשך יומיים.

המאורעות הפוליטיים שהתפתחו במהירות חייבו את העם הפולני להכרעות ברורות וחדות. רוב ההחלטות שהתקבלו היו פרו-פולניות. בתחילת חודש מאי 1916 כתב העיתון "האדמה הקילצאית" על השתתפות היהודים בחגיגות שנחוגו ב-3 במאי לרגל חידוש החוקה הפולנית מהתקופה שקדמה לכיבוש ולחלוקת המדינה: "הקהילה היהודית בעירנו כיבדה את יום השנה הגדול לעם הפולני, את יום השנה החגיגי לקבלת החוקה הפולנית ההיסטורית של ה'3 במאי' בתפילה חגיגית ביותר בבית הכנסת הגדול שלהם." שנה לאחר מכן, בתחילת מאי 1917, פורסמו בעיתון "גאזטה קילצקה" הדברים הבאים: "היינו נרגשים לקבל את ההודעה שהקהילה היהודית בקילצה תערוך תפילה חגיגית בבית הכנסת העירוני הגדול, והתפילה תיועד לציון מלאת 125 שנה לחוקה הפולנית הגדולה, חוקה שנושאת בחובה תקוות והבטחת זכויותיהם של היהודים בפולין, זכויות חשובות לעם היהודי בפולין, בהן חופש התפילה והפולחן הדתי שלהם..." בחגיגות שהתקיימו בעיר

לציון אירוע היסטורי זה השתתפו נציגי הקהילה היהודית בראשותו של י' נובק, כל חברי מועצת העיר היהודים, צירי הנהלת הקהילה ומשלחות גדולות של נציגי בתי הספר היהודיים בעיר.

התעניינות רבה עורר בקרב יהודי קילצה האירוע שחל ב-5 בנובמבר 1916. בעצרת, שהתקיימה אחרי שהוכרז עליה לפני תחילת הצגת התיאטרון הפולני בקילצה, השתתפו משלחות רבות של נציגים יהודים מכל חלקי הארץ. יהודי קילצה השתתפו גם בעצרות ובאסיפות שארגנו גופים ומוסדות שלחמו למען עצמאותה של פולין. עצרות אלה התקיימו ב-11 בנובמבר 1917. בעצרת שארגנה המפלגה הסוציאליסטית הפולנית פ.פ.ס. ב-13 בפברואר 1918 מחו הצירים היהודים שהשתתפו בה בחריפות על הניסיון להוציא את מחוז חלם מתחומי הריבונות הפולנית. קבוצה של חברים יהודים במועצת העיר הצטרפה למחאה החגיגית על העוול הנורא שנגרם לעם הפולני בעקבות החלטת שלטונות הכיבוש לקרוע חבלי אדמה פולנית מתחומי ריבונותה (גאזטה קילצקה).

התלהבות רבה, בעיקר בקרב השכבה הענייה של האוכלוסייה היהודית בקילצה, עוררה הידיעה על פרוץ המהפכה ברוסיה ועל הורדת הצאר מכיסאו. במיוחד היתה השמחה גדולה על ביטול הגזרות והמגבלות שהטיל הצאר הרוסי על היהודים, כגון הגבלת מספר מקומות הדיור ליהודים והגבלת חופש הניידות. מעתה יכלו היהודים לנוע שוב בחופשיות בכל רחבי המדינה ולהתקבל בלי הגבלות למוסדות ההשכלה הגבוהה ולצבא הרוסי. דיוקנאותיהם של טרוצקי, לנין, סטאלין ושל פליקס דזירזינסקי היו מוכרות היטב בקילצה, בעיקר ליהודים. השמחה וההתלהבות שאחזו ביהודים עוררו רוגז אצל פולנים רבים בעיר, ושוב התחילו להתפרסם בעיתונות המקומית רשימות ומאמרי הסתה שיצרו מתחים וחילוקי דעות בין שני העמים. הופצו ידיעות שהיהודים תומכים בצירופן של הערים הפולניות ביאליסטוק, גרודנו ווילנה לרפובליקה הליטאית, שעמדה לקבל את עצמאותה באותה העת. ידיעות אחרות הופצו על כך שהיהודים מתנגדים לסיפוחה ולאיחודה של אוקראינה עם פולין, ושוב הושמעה הדרישה הנושנה לדחוק את רגלי היהודים מענפי המסחר הפולניים. מתנגדי היהודים שינו רק את המינוח. במקום לכתוב "הרחיקו את היהודים מהמסחר", כתבו "הרחיקו את הזרים". בשנת 1917 כתב העיתונאי ארקדיוש פלוסקי: "רוב המסחר וענפי התעשייה המפותחים בפולין נמצאים עכשיו בידי זרים... מצב זה חייב להשתנות, ואנו מקווים שישתנה בעתיד הקרוב...".

למרות קשיי היומיום, ניסו האזרחים להמשיך בחיי השגרה. הוקם ארגון בעלי המלאכה היהודים, וכן המשיך בפעילותו הענפה מועדון האינטליגנציה היהודית בקילצה. במסגרת פעילותו של גוף זה אורגנו נשפים וקבלות פנים רבי משתתפים.

חלק מההכנסות של אירועים אלה הועברו לקרנות הצדקה הקהילתיות. בשנת 1917 הופיע בקילצה לראשונה הראינוע ואחר כך הקולנוע, שהפך עד מהרה לצורת בילוי פופולרית ביותר, והמוני צעירים יהודים צפו בהקרנות הסרטים. להצלחה רבה במיוחד זכה הסרט "בת הרב היהודי", שהציג את סבלם של היהודים במלחמת העולם ואת סבלם של הפליטים היהודים שנעקרו במהלכה מיישוביהם ומבתיהם. פעל גם חוג לדרמה בבית הספר לבנות ע"ש הגב' וולמן. במאי החוג לא היה אחר מאשר הסופר וההוגה היהודי הידוע ליאון פינקלשטיין, תושב קילצה, שניסה כבר בצעירותו את כוחו בכתיבת מחזות קצרים שהועלו בחוגי הדרמה ליהודים בעיר. מקומות המפגש הקבועים לחוגי האינטליגנציה — הן היהודיים והן הפולנים — היו חנויות הספרים של יהודים בעיר. מקומות המפגש הפופולריים במיוחד היו חנות הספרים "ליאון ושות'", שם היה אפשר לקרוא את העיתונים האחרונים, וחנות הספרים של ל' גרוסטל, שם היה אפשר לפגוש את מורטקוביץ יעקב או לשוחח על יצירותיו האחרונות של הסופר יליד קילצה, סטפן שרומסקי. להצלחה מרובה זכה גם המוזיאון העירוני בניהולו של טדאוש שמעון וולושקו. ארליך, הבעלים של מחצבות השיש ומשרפות הסיד "קדז'לניה", העביר לידי וולושקו ולרשות המוזיאון אוסף של ממצאים גיאולוגיים מעניינים שנתגלו במחצבות השיש.

מלון בריסטול ברחוב קונסטנטין בקילצה — תמונה משנת 1925. בצד ימין מאחורי העמוד ממוקם בית הקולנוע הראשון של קילצה שנוסד על ידי היהודי מנדל אלנצייג.

ב-7 לאוקטובר 1918 פרסמה "מועצת העוברים" כרוז לעם הפולני ובו הובעה ההסכמה ל-14 עקרונות היסוד של הסכם ווילסון. בין הנקודות הללו נכללה גם הנקודה החשובה לעם הפולני בדבר הקמתה ושיקומה מחדש של המדינה הפולנית. הכרוז התקבל על ידי רוב תושבי קילצה בשמחה רבה ובשביעות רצון. רגשות אלה קיבלו ביטוי מובהק בישיבה חגיגית שקיימה מועצת העיר קילצה לרגל האירוע. בינתיים התחילה הפ.פ.ס. – המפלגה הסוציאליסטית הפולנית – לתקוף את "מועצת העוברים" ולהעביר ביקורת חריפה על המועצה העירונית ועל עיריית קילצה בשל הקשיים שהתגלו באספקה הסדירה ובחלוקת מצרכי מזון לתושבי העיר. המפלגה יצאה בתביעה נחרצת לצרף לוועדת החלוקה של אספקת המזון חמישה פועלים שיפקחו על ביצוע החלוקה ויוודאו שהיא נעשית ביושר. היהודי י' רייזמן דרש שבין הפועלים הללו יהיו גם נציגים של הפועלים היהודים. מתוך רצון לשמור על הסדר וכדי לפקח על כוחות השמאל המהפכניים, הציעה המועצה העירונית להקים משמר אזרחי ומיליציה עירונית. היהודים הביעו את רצונם להשתתף במסגרות הללו. אולם ההצעה לא יצאה אל הפועל כי היא לא זכתה ברוב המתאים בהצבעה שנערכה בנושא במועצה.

את האווירה באותם ימים בנובמבר 1918 שבהם הוכרז על עצמאותה המחדשת של פולין, היטיב לתאר ה' רוטמן: "יכולת לראות איך כולם מתאספים לעתים תכופות כדי לדון בנושא איך 'צריך להיות אצלנו עכשיו'... אנשי צבא נועצו בינם לבין עצמם, האנדקים נועצו בינם לבין עצמם, הסוציאליסטים נועצו עם הסוציאליסטים והפולנים עם הפולנים. לעתים תכופות התאספו גם היהודים, האינטליגנציה, בעלי המלאכה, האמנים, הסוחרים, הם התאספו בתיאטרון וביקשו מעורך הדין פריזינגר לפתוח את האסיפה ולהתחיל לנאום. פתאום געש ורעש האולם, ונשמעו צעקות: דבר בידיש! צעקו, אנחנו לא רוצים לשמוע פולנית. מישהו שמע לא נכון וסילף את המשפטים שנאמרו שם (י' קרולצק), והדבר חולל מהומות נגד היהודים, נהרגו 2 יהודים ונפצעו 11. נהרסו ונבזזו חנויות רבות של יהודים, ובמצב הזה הכניס הגנרל איבשקיביץ את הצבא הפולני להשיב את הסדר בעיר על כנו, והוא אכן עשה זאת. פורסם גם כרוז מטעם הצבא שציווה לשמור על הסדר והחוק בעיר." המהומות הללו הסתיימו בשנת 1922, לאחר שבית הדין בקילצה הטיל עונש של ארבעה חודשי מאסר על ארבעה אנשים שהשתתפו במהומות ושלושה חודשי מאסר על 11 מתפרעים אחרים.

למרות שאירועי נובמבר 1918 יצרו תחושה של פירוד ושל התרחקות בין היהודים לפולנים בקילצה, לא הופסק שיתוף הפעולה החיוני בין שני העמים. חבר המועצה היהודית, נתן הסנביץ, קבע בישיבת המועצה העירונית מיום 18 בדצמבר

1918 ש"רוב היהודים חושבים בחיוב על שיתוף פעולה עם הפולנים." בעמדה זו תמך גם חבר המועצה היהודי, ס' פרדיסטל. פורסם גם כרוז של תנועת הנוער היהודי המתבולל, "זגייב", שבו נכתב: "יהודים! פולנים! אנו תקווה שבראותכם את שמחת העם והמדינה הפולנית עם השגת עצמאותה ירטטו גם לבבותיכם משמחה ויכתיבו לכם את מה שאתם חייבים לעשות לעת כזאת..."

השגת העצמאות של העם הפולני והקמת פולין העצמאית פתחו פתח להזדמנויות חדשות לאוכלוסייה היהודית. מעמד המשפטי של יהודי פולין היה מעוגן בחוקה הפולנית מיום 21 במרס 1921 בסעיפים מס' 95, 96, 110, 111, 113, 115 ו-117. בסעיפים אלה הובטח לכולם חירות ושוויון זכויות אזרחיות, בכלל זה שימור הלשון והמנהגים הדתיים והתרבותיים. למרות זאת, כפי שכתב אלכסנדר הרץ בספרו "היהודים בתרבות הפולנית" (ורה 1988), קיבל הציבור היהודי בכללו את עובדת הקמתה של מדינה פולנית עצמאית בחששות ובספקות. בזכרונותיה כתבה אליציה בירנהק אודות אביה, אוסקר סטרומה, הרופא הידוע בן קילצה: "לומר את האמת, אבי לא נתן אמון רב ברפובליקה הפולנית העצמאית בין שתי מלחמות העולם, אך היו גם עמדות יהודיות אחרות. 30 יהודים מהעיר קילצה התנדבו לשרת בצבא הפולני ולקחו חלק בקרבות שהתנהלו נגד הצבא האדום בשנים 1919–1921."

השנים 1918–1921 היו קשות עבור תושבי העיר קילצה. היה מחסור בכל מצרכי המזון הבסיסיים: קמח, דגנים, שמן, סוכר, לחם ובשר. ללחם היו מוסיפים סובין. בגלל המחסור החמור במזון, השיבושים באספקתו והתייקרות מצרכי היסוד, פרצו כמה שביתות פועלים: שבתו הסנדלרים, החייטים והאופים. בחודש מאי 1919 שבתו אפילו עובדי המפעלים שסיפקו מצרכים וסחורות לצבא. להגנת השובתים יצאו הצירים היהודים של מועצות נציגי הפועלים שהוקמו ב-10 בפברואר 1919. ב-14 במאי 1919 ניסו ההמונים הרעבים לבזוז את דוכני הסחורות ביריד שהתקיים בעיר, וכעשרים סוחרים נפגעו, בהם גם סוחרים יהודים.

כדי להחזיר את הסדר הציבורי על כנו התקין ראש העיר כמה תקנות וקיים שיחות עם נציגי הקצבים היהודים, בהן ניסה לשדלם לא להעלות את מחירי הבשר אלא לשמר את המחירים שקבעה העירייה. רב העיר קילצה הצהיר שיטיל חרם על כל הסוחרים היהודים שיעלו את מחירי מוצריהם בלי הצדקה. ביוני 1919 העבירה הקהילה היהודית לרשות העירייה קרון וחצי מלאים קמח שיועד לאפיית מצות לפסח, אך זה לא ענה על כל הצרכים.

במפנה השנים 1922–1923 נרשמה עלייה בהוצאות הממוצעות למשפחה בשיעור של 75%–85%. העלייה הזאת חלה במשך זמן קצר ביותר – שבועיים

ימים — כתוצאה מההתייקרויות במשק. המצב הזה יצר אנדרלמוסיה בשוק המקומי, ועל רקע זה פרצו שביתות בזו אחר זו. ב־6 ביולי שבתו העובדים במפעל העור של ש' אורביטל; הם דרשו תוספת שכר בשיעור של 100% וקיבלו העלאה של 45% בלבד. יומיים אחר כך שבתו הפועלים היהודים בתעשיית הגרביים ועובדי החייטות והקונפקציה. שביתה זו ארכה למעלה משבועיים ונסתיימה באישור העלאות שכר שנעו בין 60%–80%. בין 12 ביולי ל־17 בו שבתו עובדי הסנדלריות. הם דרשו העלאת שכר בשיעור של 100% וקיבלו העלאה של 90%. שבתו גם פועלי מחצבות השיש "קדז'לניה", "וויצ'ניה" ו"מידז'בורה", וכן המפעל למוצרי עץ "הנריקוב" ומנסרות העץ של יצחק גרינברג ושל שמעון זילברנינג. במפעלים השונים קמו ועדי שובתים שהתלכדו מאוחר יותר ל"ועד שביתה עירוני", שתפקידו היה לנהל את השביתות של הפועלים ולפעול להשגת הטבות והעלאות בשכרם.

המשבר הכלכלי גרם גם להרעת המצב הביטחוני הפנימי, ושוודים החלו לפעול בקילצה ובסביבתה. כך פרצו שוודים למחסן עורות גדול של ש' אורביטל ושדדו את מלאי הסחורות שהיה בו. נשדד גם מחסן ענק של עורות שהיה שייך לל' קנר. גנבות קטנות יותר הפכו לאירועים יומיומיים, והדבר גרם לכך שמספר יהודים בקילצה וסביבתה התחילו לשקול להגר מהעיר בפרט ומפולין בכלל. רוב המהגרים באותה התקופה עקרו לארצות מערב אירופה או לארצות הברית, וזאת למרות שבחוגים היהודיים התייחסו להגירה לארצות הברית בספקנות רבה, מאחר שמדינה זו נחשבה לארץ של "לא יוצלחים" ושל הרפתקנים, ומי שהחליט להגר אליה נחשב כמי שלא הצליח להסתדר בשום מקום אחר. רוב יהודי קילצה המשיכו לראות את מקומם הבלעדי בפולין. פה שאפו לעבוד ולחיות, במיוחד לאחר שחל שיפור במצב הכלכלה במדינה, ובעקבות שגשוג המסחר המקומי והארצי, וההצלחה שנחל יצוא הסחורות והתוצרת המקומית לשווקים בחוץ לארץ. בזכות הפריחה הכלכלית הצליחו יזמים לגייס כספים רבים שתרמו לפיתוח התעשייה המקומית, בעיקר בתחום מחצבות השיש. למחצבות הקיימות נוספו המחצבות החדשות "שיטקוביצה" — נוביני" של האחים יעקב ומשה גולדפרב, והמחצבה של "צ'רנוב-שליכוביצה" בבעלות משפחות אורביטל ורוזנברג. מפעל השיש נוסד בקילצה על ידי אורביטל ושות'. בשנת 1919 פנה מנהל המפעל ליציקות ברזל בכפר סוכדניוב הסמוך לקילצה, סטניסלב סטרקה, אל העירייה בהצעה להקים באתר גלמבוקי שבקילצה בית חרושת ליציקות ברזל ומתכות. העירייה נענתה בחיוב להצעתו של סטרקה, וכך הוחל בבניית המפעל. בתחילת 1920 החל המפעל בתהליך הייצור של ציוד חקלאי כבד, כגון מכונות דיש,

מקצרות ומכוננות להכנת מספוא לבהמות. המפעל התפתח מהר, וכבר בשנת 1924 נפתחו בו מחלקות ייצור נוספות, כמו בית יציקה מודרני, מפעל לעיבוד פלדה וכבשן גדול מסוג מרטיין. בשנת 1922 הקימו המדפיס ס' שנדובסקי בשותפות עם התעשיין מקילצה, משה מושנברג, בית חרושת ליצור מרצפות בשם "קוביר" בכפר ביאלוגון הסמוך לקילצה. מפעל דומה נוסף הוקם בשנת 1927 בביאלוגון על ידי התעשיין הרשל מאלניאק. בשנת 1927 הקימו האחים מרדכי ושמריהו מכטינגר מפעל לייצור חביות עץ ברחוב פלאנטי, וקלמן לבקוביץ הקים בעיר מפעל לייצור ארגזים ותיבות אריזה מעץ. שנה מאוחר יותר הוקמה בשותפות מנסרת עצים מופעלת בקיטור בשם "אחדות". בעלי המניות של החברה היו האחים שמעון ומשה רוזנבלום, נטע ויינברג ומשה קופרברג. משה אייזנברג פתח את בית החרושת "קרטל" לייצור רהיטים, ובאמצע שנות העשרים שגשגו המנסרות של ב' בויר, אברהם גולמביובסקי, שמעון זילברנינג, האחים משה וחיים דומבסקי, אליהו רוזנבלום ורחל רגינברג. בשנת 1929 ארגנו הרמן לוי וב' בויר אסיפה של 46 יצרנים בענף העץ. באסיפה זו נוסדה אגודת תעשייני וסוחרי העץ של מחוז קילצה דרום. בתעשיית המזון פעלו המפעלים הגדולים, כמו מבשלת הבירה של א' וילנר, המפעל לייצור משקאות קלים "זדרוי", שהיה שייך לבעלי המניות משה דנקושינסקי, יצחק גולדפרד, יחזקאל פואטינסקי וחנה שטרוזברג. פעלה גם טחנת קמח חשמלית שהשתייכה לבעלי המניות שרה מינץ, שמואל אובשיאני ואשר אייכלר. שם הטחנה היה "אוקונומיה". פעלה גם טחנת קמח שהונעה בקיטור והיתה שייכת לבעלי המניות זיינבל גרוס, יענקל צימרוט וס' זילברנינג.

גם בתעשיית עיבוד העורות היה ההון היהודי מיוצג באופן בולט. בין המפעלים הבולטים בענף זה היו המפעלים לעיבוד עורות של עקיבא יוסקוביץ, שמואל אורבייטל, ברוך לקס, דוד קנובל ויענקל טננבאום. המפעל של יענקל טננבאום זכה בשנת 1935 במדליית הזהב ביריד הכלל ארצי שהתקיים בעיר פוזנן. לפי נתוני ספר הכתובות בפולין משנת 1930, פעלו בתחומי העיר קילצה וסביבתה 12 מנסרות עץ – שמונה מהן השתייכו לבעלים יהודים, ושבעה מפעלים לייצור רהיטים – ארבעה מהם השתייכו ליהודים. מתוך 12 מפעלים קיימים בענף הקונפקציה וההלבשה – שבעה היו שייכים ליהודים. מתוך שישה בתי חרושת לסבון, חמישה היו של יהודים. כל המפעלים של תעשיית העור, הגרביים, הכרים והכסתות מנוצות, השתייכו אך ורק ליהודים. יש לציין כאן שהמפעלים הנזכרים היו מפעלים זעירים שהעסיקו עד עשרים פועלים לכל היותר.

המשבר הכלכלי העולמי בשנים 1929–1933 גרם להאטה בייצור התעשייתי בעיר, אפילו במפעלים הגדולים, כמו אלה של זגייסקי ושל ארליך, ובמפעלי העץ

הגדולים בעיר. בית היציקה ומפעל הזכוכית הפסיקו לגמרי את תהליך הייצור, ומפעלים אחדים לא הצליחו לשלם לפועליהם את משכורותיהם. בסוף שנת 1931 ובשנה לאחר מכן גדלה האבטלה בעיר בגלל גלי הפיטורים במפעלים. האבטלה הפכה לבעיה העיקרית במערכת הכלכלית, החברתית והפוליטית. לפי נתונים בלתי רשמיים הגיע מספר המובטלים בקילצה באותה העת ל-8,000.

עם זאת, המשבר הכלכלי לא מנע את הקמתם של חברות ושל מפעלים חדשים. דווקא בימי המשבר נוסד בקילצה מפעל שהצליח עד מהרה להגביר את קצב ייצוא מוצריו לארצות העולם, בהן גרמניה, אוסטריה וצרפת, ואפילו לארצות הברית. בשנת 1929 ייסדו יצחק, משה, ריזל ויחיאל פריד, יחד עם יוסף ודוד אורבך, את חברת "פלומפול" לעיבוד נוצות לכרים ולכסתות. גם המפעל הזה ייצא את תוצרתו לחו"ל. כבר בשנת 1938 היה למפעל — שהעסיק בקושי 10 פועלים — מחזור כספי דומה לזה של מחצבת "וויצ'ניה", שהעסיקה 200 פועלים. מתוך הנתונים הכלכליים והפיננסיים של קילצה מאותה תקופה אפשר ללמוד שמתוך 12 מפעלי התעשייה שהכנסתם היתה הגבוהה ביותר, שישה השתייכו ליהודים. היו אלה המחצבות "קדו'לניה" ו"וויצ'ניה", "פלומפול" ו"הנריקוב", וטחנות הקמח "קלוס" ו"זגורשה".

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה היוו בעלי המלאכה היהודים בקילצה 33% מכלל בעלי המלאכה בעיר. בגלל האבדות בנפש שחוו הפולנים במלחמה, גדל שיעור היהודים בענף מ-33% ל-50%. בשנות ה-20 היו בעיר 1,185 אומנים ובעלי מלאכה יהודים. מהם 34 בענף המתכת, 25 בענף הבנייה, 34 בתעשיית העץ, 20 בענף המכניקה העדינה, 924 בענפי הביגוד וההנעלה, 109 בתעשיית המזון, ו-11 בענפים אחרים. בעלי המלאכה והאומנים היהודים היו מאורגנים באיגודים מקצועיים שייצגו את כל ענפי הייצור השונים: היו איגודים של יצרני סנדלים, חייטים, סנדלרים ובורסקאים. התחרות בענפים השונים היתה קשה מאוד. לדוגמה, על כל 712 תושבים פעלה מאפייה אחת בעיר, על כל 278 תושבים — מתפרה אחת. את ההכנסות הגבוהות ביותר רשמו צורפי הזהב, התכשיטנים, הקצבים ויצרני הממתקים. את ההכנסות הנמוכות ביותר רשמו הסנדלרים ויצרני הסנדלים. ככלל, חיו בעלי המלאכה בקילצה בעוני רב. 85%–95% היו עצמאיים ולא העסיקו שוליות ועובדים אחרים.

המשבר הכלכלי העולמי החליש את העסקים הקטנים בעיר ועיכב את התפתחותם. בתי העסק בענפי המסגרות, הספרות, הפחחות והסנדלרות נחלשו, וחלק מהם אף נסגרו. בשנת 1930 הרוויחו סנדלרים, שיום עבודתם נמשך על פני 16 שעות, לא יותר מ-20 זלוטי לשבוע, זאת בלי שום הטבות סוציאליות.

על רקע מצב קשה זה פרצה שביתת הסנדלרים בשנת 1931. השביתה הקיפה גם את ערי הנפות הקרובות לקילצה – ינדשיוב ופינצ'וב – והשתתפו בה 2,500 סנדלרים. בעקבות השביתה הבטיחו סיטונאי ענף ההנעלה לשלם לסנדלרים מחיר של 5 זלוטי עבור זוג נעלי גברים ו-4 זלוטי עבור זוג נעלי נשים. כשנפתחה בקרן הרחובות שינקיביצ'ה ופוכה בשנת 1935 חנות נעליים מתוצרת בית החרושת הצי'כי "בטה", מחו על כך סנדלרי קילצה ושברו את שמשות חלונות הראווה של החנות החדשה. העיתון המקומי "גאזטה קילצקה" הצדיק את צעדי המחאה של הסנדלרים וכתב: "הסנדלרים של קילצה הם עניים מרודים, ומחאתם על שלילת פרנסתם מוצדקת אפוא." המשבר הכלכלי הגביר גם את מספרם של בתי המלאכה שפעלו ללא רשיונות מתאימים. כל בית מלאכה רביעי פעל בלי הרשיון שנדרש להפעלת בית העסק כחוק.

ביולי 1921 נוסד רשמית האיגוד של בעלי המלאכה והאומנים היהודים, שלמעשה פעל כבר משנת 1917. האיגוד קבע את משכנו ברחוב קוזיה 2. האיגוד הגיש לחבריו סיוע משפטי וייעוץ מקצועי, ארגן קורסי השתלמות מקצועית וניהל פעילות חברתית-תרבותית. החל משנת 1929 גבר מאוד מספר החברים שהצטרפו לאיגוד. עם האיגודים המקצועיים החזקים ביותר נמנה איגוד הסנדלרים, הבורסקאים והרצענים, שמנה 247 חברים. איגוד החייטים, הכובענים והפרוונים מנה 60 חברים. איגוד האופים ויצרני הממתקים והעוגות מנה 70 חברים. דמי הרישום לאיגוד היו בין 2–5 זלוטי, ודמי החבר היו בין חצי זלוטי ל-5 זלוטי. מרכזי כל האיגודים המקצועיים היו ממוקמים תחילה ברחוב קוזיה 2, ובעקבות הגידול במספר החברים באיגודים, הם עברו למעונם החדש ברחוב אורלה 4. יש לציין שאומנים ובעלי מלאכה יהודים היו חברים גם בלשכה הכללית של בעלי המלאכה, שעסקה באספקת חומרי גלם לבתי העסק. בהוראת המקצוע לשוליות ולאומנים ובחזית המאבק המתמיד בבעלי המלאכה ובבתי העסק שפעלו באופן לא חוקי ובלי הרשיונות הממשלתיים הנדרשים, עסקו בלשכה הכללית לבעלי מלאכה האומנים היהודים הבאים: ברוך לקס בסנדלרות, חיים טננבאום בחייטות ולייבוש ברוך במלאכת הכריכה.

המסחר בתקופה שבין שתי המלחמות היה אחד ממקורות הפרנסה העיקריים של יהודי קילצה. בשנת 1919 השתייכו לסוחרים היהודים בקילצה 45.4% מבתי העסק הקבועים בעיר, ועד שנת 1926 עלה שיעורם ל-60%. עד שנת 1938 עלה שיעורם עוד לכדי 61.4%. בשנת 1930 היו בעיר 38 חנויות סדקית, 3 חנויות למצרכי חמאה וחלב, 6 חנויות קונפקציה, 2 חנויות לאבזרי תפירה וחייטות, 5 חנויות ספרים, 10 חנויות למוצרי חרסינה, 5 חנויות כלי מטבח, 3 חנויות

SKŁAD ŻELAZA i Materiałów Budowlanych
R. GOLDBERG I S-ka
 dawniej Sz. L. Goldberg
 KIELCE, Piotrkowska 25.
 Telefon Nr 12-72

Kielce, d. 20/II 1939 r.

Rachunek kasowy Nr. 387

P. T. *Stefan Krawczyk*

Ilość	T r e ś ć	Cena	Zł	gr.
3	sztecy 14-13E	25.70	76	95
2	sztecy 10-13E	20.50	41	00
4	sztecy 8-13E	4.25	17	00
2	niebieski	0.50	1	00
10	niebieski	0.25	2	50
2	niebieski	0.45	0	90
2	niebieski	0.65	1	30
2	niebieski	0.60	1	20
	Razem		119	85
	(150 sztukowe)		21	85

חשבונית בית המסחר הקלצאי לחומרי בניין של ר. גולדברג.

למוצרי יבוא, 11 חנויות קמח, 19 בתי בירה, 139 חנויות מכולת, 5 חנויות למכשירי כתיבה, 5 חנויות למוצרי סבון, 5 חנויות חוטים, 2 חנויות לחומץ, 10 חנויות פירות, 8 חנויות למוצרי אלכוהול, 6 חנויות טבק, 7 חנויות ציוד לסנדלרים, 4 חנויות לממכר מספוא, 6 מחסני פחם, 23 חנויות למוצרי ברזל ו-13 חנויות בגדים. הסחורות סופקו לחנויות הקמעונאיות על ידי הסוחרים הסיטונאים אידל רוטנברג (מצרכי מכולת), יעקב גולדבלזם (קמח ומוצרים) וישראל הרשקוביץ (פחמי אבן). הקמעונאים קנו גם במחסני הסיטונאים היהודים בערים צ'נסטוחובה, דומברובה גורניצ'ה, פיוטרקוב, לודז' והבירה ורשה.

המשבר הכלכלי פגע לא רק בבעלי המלאכה של קילצה אלא גם בסוחריה, וכתוצאה מכך נאלצו סוחרים ובתי עסק בענפי המסחר השונים לפשוט את הרגל, כמו חנות הסדקית של אסתר שרוגורודר, מחסן הצורפות והתכשיטים של יוסקה שטיגמן, חנות הספרים של ליב הורוביץ ומחסן הסוכר של אסתר שכטר. אך במקביל לפשיטות הרגל הוקמו חברות מסחריות ומפעלים במתכונת חדשה – בע"מ, כמו חברת "קולור" לצבעים, חברת "ברזל" למוצרי ברזל לבנייה וחברת "ליקוור" לאלכוהול ומשקאות חריפים.

הסוחרים היהודים עשו מאמצים להתאים את בתי העסק שלהם לרוח הקידמה ולעשות שימוש בהתפתחויות הטכנולוגיות החדשות. כך הסוחר בולסלב קריסטל ייבא מקלטי רדיו חדישים, מנדל פיוטרובסקי סחר בציוד חשמלי חדיש, ק' הסלינגר ייבא לקילצה שעונים שווייצריים, ואדולף לוי – בעל החברה "אמריקן אוטו" – ייבא לפי דרישת לקוחותיו את דגמי המכוניות החדשות ביותר מתוצרת ארצות הברית שהופיעו בשוק הבינלאומי. בגדים ושמלות ברוח האופנה המודרנית ביותר, היישר מבתי האופנה של וינה, אפשר היה לרכוש בחנויות האופנה של אטקה רודאל ורוז'ה וואליש. ירידי המסחר הגדולים וימי השוק שהתקיימו בעיר המשיכו לפרוח. במקומות הראשונים ניצבו השוק העירוני, השוק בכיכר טקלה הקדושה והיריד העירוני. המסחר בסוסים, בהמות וצאן התקיים בכיכר שוק הבהמות ברחוב טרגובה שליד רחוב פוצישקה. בשנת 1933 החליטה העירייה להעביר את הירידים והשווקים מאזור השוק העירוני לכיכר הבאזאר. החלטה זו עוררה מחאה חריפה מצד הסוחרים, הפולנים והיהודים כאחד, אשר חששו שצעד כזה יפגע קשות בעסקיהן של החנויות הקרובות לשוק, ברחובות דוזה, שיינקיביצ'ה וליאונרדה. חששות אלה אכן התגלו כמוצדקים. העירייה היתה מעוניינת בשגשוג המסחר העירוני משום שהמיסים שהוטלו על הסוחרים הכניסו כסף רב לקופתה. זאת הסיבה גם שחלק מחברי המועצה העירונית התנגדו להעביר את שוק הבהמות מרחוב טרגובה כדי לבנות שם מסלול רכיבה לאופניים, בעקבות הצעתו של

שמואל גריסמן. נמשכה גם אספקת סחורות ומצרכי מזון למוסדות הממשלתיים על ידי בעלי עסקים יהודים. יהודים היו גם ספקי הבשר למחנות הצבא הפולני בקילצה ובחנציני ולבתי הכלא של קילצה.

הגוף שריכז את הפעילות המסחרית של הסוחרים היהודים בעיר היה איגוד הסוחרים היהודים, שנוסד בשנת 1922 ושכן ברחוב דוזה 1. יו"ר האיגוד היה במשך שנים רבות רובן אדלשטיין. אחרי שנים רבות של בקשות וניסיונות שכנוע, אישרו השלטונות את הקמת איגוד הסוחרים הזעירים היהודים בשנת 1925. מקום מושבו של האיגוד היה ברחוב סילניצנה. בהתאם להחלטת העירייה, החנויות היו פתוחות בשעות קבועות. למשל, האטליזים היו פתוחים בין השעות 7 בבוקר ל-7 בערב; חנויות המכולת משעה 8 בבוקר עד שעה 7 בערב; המאפיות משעה 8 בבוקר עד שעה 8 בערב. בנובמבר 1926 הגישו הסוחרים הפולנים תלונה לעירייה על כך שהסוחרים היהודים עוסקים במסחר גם בשעות שנאסר עליהם לעשות זאת, ומוכרים את סחורותיהם בדלת האחורית של חנויותיהם.

סוגיה מכרעת בפיתוח המלאכה והמסחר בעיר היתה הבעיה איך להשיג אשראי מוזל. הסוחרים היהודים נעזרו במקורות האשראי של החברה המקומית לאשראי, בקופת הקהילה למלווה וחיסכון וב-18 חברות אשראי ופיננסים (12 מהן היו בבעלות של בעלי מניות יהודים) של בנקים וחברות אשראי. הצלחה רבה היתה לבנקים של דוד רוזנברג, לבנק השיתופי של בעלי הבתים ונכסי דלא ניידים בבעלותן של משפחות פריד ורוזנברג ולבנק הציבורי להלוואות בבעלות משפחות קמינר ורודאל. בשנת 1927 נוסד הבנק היהודי להלוואות ללא ריבית בשם "בנק גמילות חסדים", שנתן הלוואות ללא ריבית עד לסכום של 3,000 זלוטי.

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם התפרנסו למעלה מ-200 משפחות יהודיות משכר דירה שקיבלו עבור השכרת חדרים בדירותיהם. לפעמים נהגו משפחות אלה להשכיר למגורים בתי דירות שלמים. מי שהיה לו הון במזומנים השקיע את כספו בבניית בתי מגורים בשכונות החדשות והמודרניות של העיר, כמו ברחובות באזרובה, צ'יסטה, ווספולנה, זלוטה, רובנה, ז'יטניה, סלובצקי, מיצקביץ' והיפוטצ'ניה. ב-28 למאי 1922 בנה הרשל זאגייסקי, שהיה הבעלים של מספר בנייני מגורים ברחוב היפוטצ'ניה, באחד הבניינים שלו בית הכנסת לתושבי הסביבה ולמשפחתו ברחוב היפוטצ'ניה 12. שטחו של בית התפילה היה 52 מ"ר והיו בו מקומות ל-80 מתפללים. בעלי הבתים ונכסי דלא ניידים היו מאורגנים באיגוד בעלי הבתים היהודים, ובמשך שנים רבות עמד בראש האיגוד אדולף מאורברגר. האיגוד סיפק לחבריו ייעוץ משפטי וסיוע כספי.

200–250 יהודים היו בעלי מקצועות חופשיים ועבדו במשרדים, חברות

ואגודות. היו בהם מורים, רופאים, עורכי דין ומהנדסים. במיוחד היו מיוצגים בקבוצה זו הרופאים היהודים בעיר קילצה, כמו ד"ר ס' זילברשלק, ד"ר יעקב שץ, ד"ר יוסף לווינסון, ד"ר חיים קראוזה, ד"ר יוסף יוקל, ד"ר איזידור חוטינר וד"ר משה פלץ. הרופאים היו מאוגדים בהסתדרות הרופאים היהודים, שאותה הנהיגו בהתחלה ד"ר י' לווינסון ואחר כך ד"ר משה פלץ. בשנת 1920 נוסד גם איגוד החובשים (פלטשרים) היהודים, ובראשה עמד החובש משה בינשטוק. בין עורכי הדין, המפורסמים והמצליחים ביותר היו גבריאל הססנבין, אייזיק רוטנר, ור' חנציינסקי. בין המורים התבלטו בפעילותם הציבורית סטפניה וולמן, נח בראון, יצחק והרש זילינסקי. מורי בתי הספר התיכוניים היו מאוגדים בהסתדרות המורים התיכוניים היהודים, במעונם ברחוב וסולה 38. יו"ר ההסתדרות הזאת היתה המורה הנרי דרכטינגר.

למרות קשרי המקצוע ההדוקים בין פולנים ליהודים לא התקיימו ביניהם קשרים

הלנה לוי — היפה ביותר מבנות קילצה היהודיות.

חברתיים. א' בירנהק כתב על היחסים בין יהודים לפולנים בקילצה בשנות ה-30: "באותם הזמנים לא התערבו ביניהם היהודים והנוצרים הפולנים מבחינה חברתית, כך שבחוג המכרים והידידים של אמי היו אך ורק יהודים: נשות הרופאים, עורכי הדין והמהנדסים."

החיים הפוליטיים של יהודי קילצה היו מורכבים. הבורגנות העשירה והאינטליגנציה היהודית הצטרפו מיד למפעל בנייתה של המדינה הפולנית החדשה, למרות לא מעט האכזבות שחוו. בשנת 1920 הצטרפו החברים היהודים של המועצה העירונית ליוזמה של הענקת מתנה לראש המדינה, יוזף פילסודסקי. ב-7 בפברואר אותה שנה התקיימה בבית הכנסת הגדול תפילה חגיגית למען הרחבת שטחי המדינה הפולנית עד לחופי הים הבאלטי. היהודים לקחו

חלק בפעילות המדינית ובארגון הסיוע הכספי שנועדו להבטיח את השתייכותם של השטחים המזרחיים למדינת פולין ולהגן על הגבולות המערביים של פולין בשלזיה העילית. הם גם השתתפו ביוזמה לפיתוח הצי המלחמתי והמסחרי הפולני. ביוני 1920 נוסד הוועד היהודי למען המלווה הלאומי הפולני. בראש הוועד הזה עמד הרב אבלה רפפורט, המרא דאתרא של העיר קילצה, הרמן לוי וב' בוגייר. בשנת 1927 תרמה הנהלת הקהילה היהודית בקילצה סך של 100 זלוטי לוועד שערך את ההכנות לחגיגות שנת העשור למדינת פולין העצמאית. העיתון היהודי "קילצער צייטונג" כתב כך אודות תרומה דומה שניתנה בשנת 1933: "סוחרים יהודים! המדינה קוראת לנו. כל אוכלוסייתה של מדינת פולין חייבת להיענות לקריאת הממשלה, ובתור אזרחים בוגרים ונאמנים, אנו חייבים יחד עם כל האוכלוסייה של המדינה הפולנית לקנות את איגרות החוב וההלוואה הממשלתית והלאומית, כל אחד לפי אפשרויותיו ויכולתו. קריאה זו מטעם התאחדות הסוחרים היהודים בעיר לרכוש את איגרות המלווה הלאומי מחייבת כל סוחר יהודי בעירנו." בשנת 1939 פרסם איגוד הלוחמים היהודים למען עצמאות פולין כרוז לתמיכה במלווה הממשלתי לחיזוק הצבא והצי הפולני, ובו נכתב: "חברים! לא די בהצהרותנו הפומביות על נכונותנו לקורבנות ועל מוכנותנו לקרב ולמלחמה, כי גם בקורבנכם ובתרומתכם הכספית תוכיחו כי חלה עלינו חובת העזרה להפיכתה של הרפובליקה הפולנית שלנו למעצמה..."

מדי שנה בשנה, ב-11 בנובמבר, חגגו היהודים יחד עם הפולנים את יום העצמאות הפולני, וב-3 במאי חגגו אתם את חג החוקה הלאומית הפולנית. היהודים גם השתתפו בצעדה הפולנית המסורתית בעקבות הלוחמים הפולנים של הבריגדה הראשונה.

המפלגות היהודיות

בעיר קילצה, שם הורכב הציבור היהודי מסוחרים זעירים, חנוונים בעלי מלאכה, היו לאגודת ישראל הכי הרבה תומכים וחברים. אגודת ישראל נרשמה רשמית כמפלגה ב-28 ביולי 1921. משכן המפלגה היה בתחילה ברחוב ניכלובסקה 131, ואחר כך עבר לרחוב קוזיה 13. כוחה התבסס על 500 חברים ופעילים מפלגתיים, ועל מספר דומה של אוהדים. עסקני האגודה השתתפו בבחירות לסיים הפולני, לסנאט ולמועצה העירונית המקומית. כל שנה, בחגים הלאומיים הפולניים, הם ארגנו תפילות חגיגיות בבית הכנסת הגדול, כמו למשל בחגיגות ה-3 במאי

לרגל יום השנה לחוקה הלאומית של העם הפולני, או לרגל יום העצמאות המחודש של פולין ב-11 בנובמבר. העסקנים הפעילים ביותר של אגודת ישראל בקילצה היו: פנחס פינקלר, יעקב פסירמן, סנדר שטרזברג, בנימין לב, חנוך קמינר, ליפה קנר, מנדל קנר, אליהו רוטנברג, שלמה קופרמינץ, יצחק ריזמן והרשל זגייסקי. בבחירות הראשונות שהתקיימו למועצת העיר הראשונה של קילצה, נבחרו מטעם האגודה: בנימין לב, הרשל זגייסקי, מרדכי פישל קמינר, י' רייזמן, ו-ר' בראון.

בבחירות שהתקיימו בשנת 1923 שמרה האגודה על מעמדה ועל כל מועמדיה הקודמים למועצת העיר. היא שמרה גם על מעמדה בבחירות למועצת העיר, שהתקיימו בשנת 1927. התעוררות רבה בפעילות המפלגתית היהודית אפשר לראות החל מסוף שנות ה-20. אורגנו הרצאות המוניות, עצרות עם ומפגשים עם אישים יהודים מעניינים. בעצרת המונית שנערכה ב-14 ביולי 1929 הרצה יוסל קמינר על אגודת ישראל ועל תפקידיה הציבוריים. בעצרת השתתפו 300 איש. בסוף אותו חודש ארגנו עצרת אבל במלאת 25 שנה לפטירתו של בנימין זאת הרצל. בין התאריכים 28 ו-31 ביולי אותה שנה נערכו כמה אסיפות המוניות על מצב היהודים בארץ ישראל. בעצרת גדולה שהתקיימה באולם קולנוע "אורפיאום", תקפו מנהיגי האגודה את התנועה הציונית ואת חבריה, הסוציאליסטים היהודים בארץ ישראל, וטענו נגדם שבמקום לבנות בארץ ישראל מדינה יהודית דתית, הם מעבירים לשם סיסמאות סוציאליסטיות.

בשנת 1933 ארגנה אגודת ישראל, יחד עם הרבנות של קילצה, כמה עצרות ואסיפות מחאה עממיות כדי למחות על רדיפת היהודים בגרמניה. אסיפת המחאה הגדולה ביותר נגד רדיפת היהודים בגרמניה התקיימה ב-23 במרס 1933. השתתפו בה 5,000 יהודים שהפגינו כרחובות המובילים מבית הכנסת לכיכר העירייה כשהם נושאים כרזות המגנות את מעשיהם הברבריים של הנאצים. חברי האגודה גם תמכו בהתגוננות מאורגנת מפני מתקפה מהאוויר ולוחמה כימית.

בהגיע הידיעה על מותו של המרשל יוזף פילסודסקי, הכריזה הרבנות על ימים אחדים של תפילות אבל לזכרו בבית הכנסת. הקהילה היהודית גם שלחה מברק תנחומים לנשיא המדינה והיתה מעורבת בפרוייקט לבניית בית ע"ש המרשל פילסודסקי. בראש הוועדה האחראית על הפרוייקט עמד רב העיר, הרב אבאלי רפפורט.

אחרי פטירתו של המרשל יוזף פילסודסקי, חלה החמרה ביחסם של השלטונות הפולניים לבעיית היהודים. "אוזון" – המחנה הלאומי לאיחוד העם" התחיל להשמיע את הסיסמה בדבר מלחמה "כלכלית" נגד היהודים. בעקבות הצהרותיו

האנטי־יהודיות של השר הפולני בוגוסלב מירזינסקי, קיימו חברי סניף אגודת ישראל עצרת מחאה בקילצה. כותרת העצרת היתה "ימי צום ותפילה", והיא ציינה נקודת מפנה ביחסה של המפלגה היהודית הדתית לתנועה הציונית. הדבר קיבל ביטוי במשלוח מברק תנחומים לרגל פטירתו של נשיא ההסתדרות הציונית, נחום סוקולוב.

בשנות ה־20 זכו התנועה הציונית ומוסדותיה לפופולריות רבה בעיר קילצה. עם זאת, התנועה הציונית היתה מפולגת מבפנים. ההתעניינות המרובה שגילה הנוער היהודי בעיר בפעילות התנועה הציונית גרמה לכך שתנועות הנוער הציוניות עמדו תחת מעקב מתמיד של שירותי הביטחון החשאיים, בעיקר בשל החשש שהציונים יארגנו תעמולה נגד גיוסם של צעירים יהודים לצבא הפולני. המעקב אחרי בני הנוער הציוניים בעיר נעשה קל יותר לאחר גיוסם של הצעירים היהודים יעקב יששכר ומשה ניימן לשורות המשטרה החשאית, וזאת בזכות ידיעתם את שפת היידיש. בזמן המלחמה בין פולין לברית המועצות, בשנת 1921, פיזרה המשטרה מספר אסיפות שארגנו בני נוער יהודים ציונים וסגרה את מועדון התנועה הציונית ברחוב אורלה, שם התקיימו האסיפות.

תפקיד חשוב בפעילות התנועה הציונית בקילצה בשנים 1920–1924 מילאו המזכיר הכללי של התנועה, חיים זילוני, ומנהל בית הספר התיכון היהודי משה זילינסקי. זילינסקי הצליח ללכד סביב הרעיון הציוני פעילים מבין האינטליגנציה היהודית, כמו גם בוגרים של בית הספר התיכון היהודי, שהצטרפו באופן מוגבר לפעילויות התנועה, לאסיפות ולעצרות שהתקיימו במרכז התנועה הציונית ברחוב ווסולה 16. בדו"ח של מושל נפת קילצה צוינה הרצאה של העיתונאי יוסף הפטמן מוורשה על הבעיות העומדות בפני הקונגרס הציוני ה־13 שעמד להתקיים בקרלסברד.

ביולי 1927 נרשמה ההסתדרות הציונית בקילצה כחוק. כל יהודי ששילם דמי חבר היה יכול להצטרף כחבר לתנועה. להסתדרות הציונית בקילצה לא היתה תוכנית פעולה משלה, אלא היא פעלה בהתאם להנחיות ההסתדרות הציונית העולמית ובהתאם לעקרונות האידיאולוגיים של התנועה העולמית. במהלך הכנס המחוזי של ההסתדרות הציונית בקילצה ביוני 1930 התפלגה התנועה לשתי סיעות: "עת לבנות" בראשותו של אליעזר גולדברג, וסיעת "על המשמר" בראשותו של נחמיה קיזור. את הרביזיוניסטים ייצג בכנס זה משה קלינגביל. ב־16 באפריל 1930 התקיים בקילצה כנס שבו השתתפו 1,500 חברי התנועה הציונית מסיני מחוז קילצה. בעימותים שהתגלעו במהלך הכנס באו לידי ביטוי הפילוג בתנועה הציונית והנזק שפילוג זה גרם, בעיקר לתנועות הנוער הציוני.

ב-6 בדצמבר 1931 התקיים בקילצה מפגש מחוזי של 28 קיני תנועת בית"ר, ברית יוסף טרומפלדור. הכנס התקיים באולם הבנק העממי ברחוב ניצאלה, ובכנס זה נוסד סניף עצמאי של תנועת בית"ר במחוז קילצה. חצי שנה לאחר מכן, בין 21 ל-23 באוגוסט 1932, השתתפה משלחת של תנועת בית"ר מקילצה בכנס של קני התנועה שהתקיים בעיר רדום. הכנס הוקדש לציון מלאת 15 שנה להקמת הלגיון היהודי במלחמת העולם הראשונה. בכנס של תנועת בית"ר של מחוז קילצה שהתקיים בקילצה ב-18 ביוני 1933 הושם דגש על הצורך הדחוף להרחיב את לימודי ההיסטוריה היהודית ואת לימודי הגיאוגרפיה, וכן להגביר את הפעילות הספורטיבית בקני התנועה.

בתחילת מרס 1932 התקיימה אסיפה כללית של ארגון הנוער הציוני "מסדה", ארגון ציוני רביזיוניסטי נוסף. ליור"ר התנועה נבחר הרמן רוזנבאום. התנועה התחילה בפעילות נמרצת לפיתוח תנועת הצופים היהודים במסגרת ארגון מסדה, אך רשויות המחוז התייחסו בשלילה לפרוייקט הצופיות היהודית בעיר. בשנת 1933 התארגן בעיר סניף של ההסתדרות הציונית הרביזיוניסטית "ברית הצה"ר", שהעמידה לעצמה מטרה לעודד את הציבור היהודי לבניין ארץ ישראל בגבולותיה ההיסטוריים. כדי ליעל את פעילות הארגון נוסדו מספר ועדות, כמו ועדה לתעמולה, ועדה לספורט וכושר גופני וועדה להכשרה מקצועית. ב-4 ביולי 1933 ארגנה ועדת התעמולה של הצה"ר עצרת המונית שבה השתתפו 800 אנשים. בעצרת גונתה ממשלת המנדט הבריטית בארץ ישראל על הקשיים שהערימה בפני היהודים שרצו להגר לארץ ישראל. לוועד הצה"ר בקילצה נבחרו: ד"ר י' שץ, מיכאל וויטלין, גדליה פרייס וליאון קופף.

באסיפה שהתקיימה במועדון הציוני בקילצה בשנת 1936 נוסד הסניף המקומי של ההסתדרות הציונית החדשה. בראש הסניף עמד אהרון לב. הסוחר מקילצה, לייב רודל, תרם כסף רב לארגון החדש. ב-18 בדצמבר 1926 נפתח בקילצה באופן רשמי סניף המפלגה הסוציאליסטית היהודית "פועלי ציון" (פועלי ציון ימין). זמן קצר לאחר מכן נפתח באופן רשמי הסניף של המפלגה היריבה – המפלגה הסוציאל-דמוקרטית של הפועלים היהודים בפולין (פועלי ציון שמאל). ההכרה הרשמית בהן אפשרה לשתי המפלגות היריבות לנהל פעילות ארגונית שוטפת, כמו ניהול מועדוני התנועה, ארגון אסיפות וקיום מסגרות לימודיות. כמו כן הן הורשו להשתתף בבחירות למועצת העיר. לפי אומדן המשטרה מאותה התקופה, מנתה מפלגת פועלי ציון ימין 400 חברים, ופועלי ציון שמאל כ-300 חברים. עסקני פוע"צ ימין בעיר היו: אברהם יחיאל קירשנבוים (פקיד), יהושוע צוקר (קצב), אהרון בורשטיין (פקיד), מרדכי מורדקוביץ (אופה) והרש זונשטיין (נגר).

העסקנים הראשיים בפועל – שמאל היו: אברהם ויינצוויג (פועל דפוס), מנדל בורשטיין (חייט), יהושוע גרוס (פקיד), משה ברלינר (חייט), יחיאל גפנר (פועל), ברל קרפשיסקי (סנדלר) ומשה הפטר (חייט).

בספטמבר 1927 ארגנו שתי המפלגות הנזכרות שורה של אסיפות עם שבהן הם הציגו את תוכניות הפעולה שלהן. אחרי הבחירות של שנת 1927 זכתה מפלגת פועל ימין במנדט אחד למועצת העיר. ב-1 למאי 1927 ארגנה מפלגה זו מצעד פועלים ואסיפת עם שבה השתתף נציג מרכז המפלגה, וא' קירשנבוים נשא הרצאה על הנושא "תפקיד הסוציאליזם היהודי באיגוד הפועלים הבינלאומי". כמחווה לניצחונה של מפלגת פועל ימין, נאם המרצה בפני מאזיניו לא רק על התפתחות חג הפועלים ב-1 במאי, אלא התייחס גם לחייהם של המוני הפועלים היהודים בהווה. באסיפה שקיימה פועל ימין ב-1 במאי נאם חבר התנועה, חנוך מנלה, שגינה את ההתייקרויות הבלתי פוסקות של מצרכי המזון ואת החלטת המעסיקים להאריך את יום העבודה. ב-1 במאי כעבור שנתיים, בשנת 1929, גינו המשתתפים בעצרות שנערכו באותו יום את הפרעות שנערכו אותה שנה ביהודים בארץ ישראל והאשימו את השלטונות האנגליים שהם גרמו לכך.

בשנים 1931–1932 נחלשה פעילותן של שתי המפלגות של פועלי ציון בקילצה. כדי להגביר את הפעילות, הגיע בשנת 1932 לביקור בקילצה נציג מפלגת פועל ימין – יהודה קופילוביץ. באסיפות שהתקיימו באותה שנה בהשתתפות נציגי המרכז של המפלגה – פנחס שנידרזון ויוסף שפיזמן – שיתפו שתי מפלגות הפועלים הציוניים פעולה בחיפוש דרך להצטרף לאיגודים המקצועיים, אך לפועל ימין השתייכו כ-80% מחברי האיגודים המקצועיים היהודיים, בהם איגוד פועלי תעשיית המזון ו-10% מפועלי התעבורה והתובלה, ואילו לפועל ימין שמאל השתייכו האיגודים של הפועלים חסרי המקצוע ועובדי בתי המלאכה.

החל מאמצע שנות ה-20 אפשר להבחין בהתרחבות הפעילות המפלגתית של התנועה הציונית הדתית "המזרחי" בקילצה. תוכנית הפעולה שלהם התמצתה בשתי מלים: תורה ועבודה. לפי דיווחי משטרת קילצה, הם מנו כ-300 חברים, שבאו בעיקר מקרב הבורגנות הזעירה ובני הנוער. עיקרון יסוד בקווי הפעולה של התנועה היה החינוך הדתי היהודי. במשך שנים רבות לחמו חברי המזרחי למען המשך פעילותן של בית הספר התיכון היהודי לבנים בעיר, שנאלץ להתמודד במשך שנים רבות במחסור במקורות מימון. אנשי המזרחי האמינו שיש בכוחו של הציבור היהודי בקילצה לקיים את המוסד החינוכי החשוב הזה, והם פנו פעמים רבות לרשויות המוניציפאליות בדרישה שהעירייה תתמוך בגימנסיה היהודית. הארגון פנה לעירייה בבקשה להתיר לו לפתוח חדרי קריאה, מועדונים ומועדון ספורט

לנוער הדתי, אך הרשויות דחו את בקשותיו אלה. בשנת 1927 רצה תנועת המזרחי לבחירות שהתקיימו למועצת העיר וזכתה במנדט אחד במועצת העיר. הפעילים הראשונים של מפלגת המזרחי היו: אליהו רוזנבלום, וולף קלוסקה, דוד גוטפריד, אברהם איזנברג ויצחק קון. על פעולתם הקלה העובדה שהיה להם מועדון בכיכר השוק. בשנת 1929 התקיים במועדון זה כנס מחוזי של מפלגת המזרחי, שבראשו עמד רב יהודי מהעיר פינסק פלונסק, הרב י' זלוטניק. הלה גם נשא מספר דרשות בבית הכנסת המקומי. אחרי פניות רבות לרשויות, הותר להם לאסוף כספים כדי לסייע לחלוצים דתיים עניים לעלות לארץ ישראל. מבצע איסוף הכספים נערך במשך כמה ימים.

ב-4 ליוני 1933 השתתפה המזרחי בארגון עצרת מחאה נגד ההגבלות שהטילו השלטונות הבריטיים על עליית יהודים לארץ. ב-7 ביולי 1934 קיימה התנועה אסיפה לזכרו של בנימין זאב הרצל במועדון של איגוד בעלי המלאכה היהודים ברחוב קוזיה. בחסות המזרחי פעל ארגון "תרבות", שלרשותו עמדה ספרייה גדולה ובה 7,000 ספרים ביידיש, עברית ופולנית. ליד המפלגה פעלה גם תנועת הצעירים בשם "צעירי מזרחי", ששמה לה מטרה לטפח את התרבות העברית.

ב-24 ביוני 1934 נוסד בקילצה סניף של מפלגת העבודה הציונית, ברחוב ליאונרדה 1. בהנהלת המפלגה היו: יחיאל רוזנקרנץ, קלמן קלוסקה ואסתר זילברשטיין. מדי שנה ציינה המפלגה ימי זיכרון לזכרם של הרצל ובר בורוכוב, אך לא היתה למפלגה השפעה של ממש על החיים הפוליטיים היהודיים בעיר. לציונים בקילצה היו תנאים טובים למדי לארגון פעילויותיהם. היו להם מועדונים משלהם, שם היו מתאספים. לפעמים היו חברי התנועה מתאספים גם במעונות של קיבוץ ההכשרה החלוצית ע"ש בורוכוב ברחוב רוקה. גם בתי הספר ואיגוד בעלי המלאכה היהודים העמידו בחפץ לב את מעונותיהם לרשות הארגונים הציוניים כדי שיוכלו לקיים בהם את פעילויותיהם.

בשנת 1924 הוקמה בקילצה ועדה למען הקרן קיימת לישראל. באותה שנה הוקמה גם ועדה למען קרן היסוד. אלה מתושבי קילצה שהחליטו לעלות לארץ ישראל, התיישבו ברובם בסביבות העיר חיפה, ועם הזמן קמה שם קהילה של יוצאי העיר. אך העלייה לארץ ישראל לא היתה מבצע כל כך פשוט. בשנת 1925 החליטה ממשלת בריטניה המנדטורית להעניק אשרות כניסה לארץ ישראל רק ל-800 יהודים מפולין, וגם זאת בתנאי שכל נוסע יהיה מצויד בסכום כסף מזומן של 250-500 ליש"ט. לאחדים מהחפצים לעלות לארץ זה היה סכום אסטרונומי. על סף עצמאותה של מדינת פולין היתה מפלגת ה"בונד" בקילצה המפלגה העיקרית ברחוב היהודי. היא ארגנה שביתות פועלים, ניהלה תעמולה נגד המלחמה

ברוסיה, השתתפה בייסוד מועצות פועלים ואיגודים מקצועיים ודרשה להכניס תיקונים ורפורמות "בחדרים" שבהם למדו הילדים היהודים. בשנת 1920 הגישו פעילי הבונד סיוע לחבריהם שהועברו מבית הסוהר של חלם לבית הסוהר בקילצה. בשנת 1921 הם ארגנו אסיפות מחאה יחד עם פ.פ.ס. נגד התקנות לשעת חירום שהנהיגו השלטונות הפולניים עם פרוץ המלחמה בין הבולשביקים לפולין, ויזמו איסוף כספים למען האוכלוסיה הענייה והמורעבת ברוסיה. בשנים 1922–1923 רשמה המשטרה לעצמה את העובדה שבאסיפות הנוער הבונדאי בקילצה נידון בין השאר גם נושא היחסים שצריכים לשרור ביניהם לבין הנוער הקומוניסטי והאיגודים המקצועיים הקומוניסטיים. באסיפות אלה עסקו גם בניתוח המצב הפוליטי בפולין. סניף הבונד בקילצה היה בקשרים הדוקים עם חברי סניף התנועה ברדום, משם הם קיבלו כספים וחומרי תעמולה והיו חילופי מרצים עם הערים הגדולות ועם מרכז הבונד בלודז' ובוורשה. אחרי פרישת תנועת הנוער הבונדאי מתנועת האם והצטרפותו לקומוניסטים תחת השם "קומבונד" (הדבר נרשם מיד על ידי המשטרה הפולנית), ולאחר שהתנועה הצטרפה למפלגה הקומוניסטית הפולנית, הצטמצמה פעילות הבונד בקילצה. הדבר ניכר באסיפות הספורדיות ובפגישות המפלגתיות, בירידה בתפוצה של עיתוני התנועה ובתמיכת הבונד ב.פ.ס.

למפלגת הבונד היה מחסור תמידי בכספים ובקרנות מימון, והדבר השפיע על היקף הפעילות של המפלגה. במיוחד צומצמה הפעילות בקרב הנוער הבונדאי בעיר. המפלגה איבדה מכוחה עד כדי כך שהיא אפילו לא נמנתה ברשימת המפלגות הפועלות במחוז קילצה. בשנת 1926 התגברה מפלגת הבונד על המשבר שבו היתה נתונה, ובשנת 1927 כבר התחילה לארגן קורסים ללימודי ערב עבור הנוער העובד, פתחה ספרייה וארגנה חוג דרמטי לחובבים בשם "המוזה". בשנת 1930 הקרינו במועדון הבונד סרט עם תרגום בפולנית ויידיש שנשא את הכותרת "תחת דגלי הבונד". להתעוררות מחדש של פעילות סניף הבונד בקילצה תרמה ללא ספק פעילותו של עסקן המפלגה מקילצה, הלל וולטמן, שבזכות קשריו ההדוקים עם מרכז הבונד בוורשה אף זכה בתמיכתו.

בשנת 1936 השתתף הבונד בתהלוכת ה-1 במאי, והמפלגה החלה להיאבק על נציגות במועצת העיר. החל משנת 1938 החלו יהודים לעבור מהמפלגה הקומוניסטית לבונד. בעקבות כך הטילה מיד המשטרה החשאית מעקב על כל הנעשה במסגרת הבונד. מפלגת הבונד חיפשה גם תמיכה בקרב האיגודים המקצועיים, והשפעתה ניכרה בעיקר בקרב האיגודים המקצועיים של הפועלים חסרי המקצוע, פועלי תעשיית העור ובעלי המלאכה היהודים. בצד המפלגות היהודיות הגדולות בקילצה, פעלו בעיר מפלגות קטנות יותר.

בשנת 1921 רשמה המשטרה את קיומה של מפלגה יהודית עממית בקילצה שדגלה בפתרון הבעיה היהודית בפולין ולא בארץ ישראל. מועדון המפלגה היה ברחוב צ'רנה 2, ופרט לכמה אסיפות במשך השנה לא ידוע על פעילות נוספת של המפלגה הזאת בעיר. ב-12 ביוני 1932 התקיים בקילצה מפגש של 40 אוהדים וחברים של מפלגת העבודה הכללית היהודית, שדגלה בפעילות למען האינטרסים הכלכליים, החברתיים והפוליטיים של הפועלים היהודים ושל המוני היהודים העניים. את מצעה ואת תוכנית הפעולה של המפלגה הציג שליח מרכז המפלגה שהגיע מוורשה – אברהם גולדברג. לוועד של הסניף המקומי בקילצה נבחרו נחמיה טריסטר וצבייה מושקוביץ. במצב הקשה ביותר היו אותם פעילי המפלגה שהזדהו עם עקרונותיה של המפלגה הקומוניסטית – פ.פ.פ. (מאוחר יותר ק.פ.פ.). חברי המפלגה הקומוניסטית, ששאפו להפיל את המשטר הקיים, נפלו קורבן למעצרים מתמידים, נרדפו וישבו בבתי הכלא במשך שנים רבות. כזה היה גם גורלם של חברי הנוער הקומוניסטי וחברי אגודת "העזרה האדומה", שעזרה לקומוניסטים שהיו כלואים בבתי הסוהר במדינה.

הרעיון הקומוניסטי התקבל בהתלהבות על ידי יהודים רבים, שראו במהפכה העולמית של הקומוניזם לא רק גאולה חברתית, אלא הזדמנות לקידום מטרותיהם. בשנת 1923 נעצרו שלושה יהודים והואשמו בחברות במפלגה הקומוניסטית הבלתי חוקית. השלושה – טוביה שנקר, ליבה זינדל ומנדל בורנשטיין – נכלאו בבית הסוהר ברחוב זמקובה. בשנת 1925 נידון אברהם וולושצובסקי מארגון הנוער הקומוניסטי לארבע שנות מאסר. יצחק קלמוס מקילצה נידון לשנתיים מאסר לאחר שהואשם בהגשת סיוע לאסירים פוליטיים בעיירה חנצ'ין. בשנת 1926 נעצרו אחדים מפעילי ארגון הנוער הקומוניסטי בקילצה – אברהם ברגר, סנדר ויחיאל דרסלר ויצחק אינזלשטיין – ונידונו לשלוש שנות מאסר בבית הסוהר בעיר. זינדל פוכס ושפטל צווייגל נעצרו אף הם לאחר שהשתתפו במצעד שארגנו הקומוניסטים לרגל 1 במאי. בשנת 1927 נעצרה שינדלר ליאוקדיה, תופרת ובעלת מתפרה ברחוב נובו וארשאבסקה, לאחר שמצאו בבית המלאכה שלה חוברות תעמולה קומוניסטיות. מטרה קבועה לחיפושים תכופים של המשטרה שימש גם המועדון של האיגוד המקצועי של החייטים ברחוב סילניצנה 11, שם חיפשו אחר חוברות תעמולה קומוניסטיות.

במשפט הראשון של פעילי הנוער הקומוניסטי במחוז קילצה, שהתקיים בשנת 1929 (בתקופת שלטונו של בולסלב מלבסקי), הועמדו לדין הרשל רפפורט, יהושוע אוברמן, הרש טריסטר, פסח נגל, חנוך מנלה ואחרים. במשפטו של סטניסלב טופורובסקי, שהתקיים בשנת 1930 בפני בית המשפט המחוזי בקילצה, נשפטו

הסניגור הציבורי הרמן פרייזינגר.

אלו בצד אלו פולנים ויהודים שהיו פעילים במפלגה הקומוניסטית. יהודים נמנו גם עם 35 הנאשמים במשפט האנטי קומוניסטי הגדול ביותר שהתקיים מחוץ קילצה, ונודע גם כמשפטו של אלכסנדר דומגלסקי. המשפט התקיים באוקטובר 1933, ובמהלכו ניסה התובע להציג את הפעילות הקומוניסטית כפעילות למטרות ריגול במימון הרוסים, וטען נגד הנאשמים שפעילותם החתרנית נבעה ממניעים שפלים של רווח כספי. במשפט זה נידונו יענקל פרימר, חרש טריסטר, ליזר מושנברג, דוד גולדשטיין ושמחה מושלביץ לתקופות מאסר ממושכות. במשפטו של אברהם טאפט נידונו 13 פעילים קומוניסטים יהודים לתקופות מאסר שונות של 8–10 שנים. בנובמבר 1937 התקיים בבית המשפט המחוזי בקילצה משפטם של 27 אנשים שהואשמו בהפצת הרעיון הקומוניסטי בקרב הנוער: אלכס קולדשטיין נידון לשמונה שנות מאסר, יצחק פצירקובסקי נידון לשש שנות מאסר, ואילו שמואל פנוטיקלמן פיווקא ואסתר קופרברג נידונו לחמש שנות מאסר. ביוני 1938 נידונו ליזר מושנברג לשש שנות מאסר וזיזיה מאירוביץ לחמש שנות מאסר. המשטרה החלה להכין רשימות של חשודים שיש לעצורם במקרה חירום. ברשימה נכללו 178 שמות, 35 מהם שמות של יהודים.

יהודי קילצה נטלו חלק בכל מוסדות הממשל הפולני. י' זילינסקי, בנימין לב, הרב א' רפפורט, א' וילנר, ס' ארליך וש' ווקסנברג היו מועמדים לפרלמנט הפולני על שני בתיו – הסיים והסנאט – אך למרבה הצער לא הצליחו להיבחר. הצלחה רבה יותר נפלה בחלקם של יהודים שביקשו להיבחר למוסדות השלטון המוניציפאלי. בבחירות למועצת העיר שהתקיימו בשנת 1919 נבחרו עשרה חברי מועצה יהודים מחמש רשימות יהודיות. ניצחון מכריע בבחירות הללו השיגה הרשימה המשותפת של האורתודוקסים והציונים. בשנת 1923 נוספו למועצה 13 חברים חדשים, שלושה מהם יהודים. בבחירות של שנת 1927 נבחרו למועצה העירונית 33 חברים, עשרה מהם יהודים.

בבחירות של 1934, כתוצאה מתמיכתם של יהודים רבים במפלגת ה"סנציה" (ב.ב.ו.ר.) שתמכה בממשלה, פחת בבת אחת הייצוג היהודי, ולמועצה נבחרו רק שלושה יהודים. בבחירות למועצת העיר שנערכו חמש שנים לאחר מכן, בשנת 1939, נבחר רק יהודי אחד. בין השאר, נבחרו למועצה העירונית במשך השנים התעשיינים היהודים הרשל זגייסקי, הרמן לוי ומ' ליספיץ; הרופאים ד"ר משה פלץ וד"ר יוקל; הסוחרים בנימין לב, ג' גולדוסר, יושקה פישמן ושמחה בינם גולדמן; בעלי בתי הדפוס מ' רביצקי וא' ווינצווייג, וכן הבנקאי ד' רוזנברג. יהודי קילצה היו פעילים מאוד באיגודים המקצועיים בעיר. בין הפעילים הבולטים אפשר למנות את יודל גולדמן, יהושע צוקר, יוסקה ברגר, הרש קובן

ואליהו ווילק. האיגודים הצליחו ליזום מספר שביתות בעלות השפעה בתקופת המשבר הכלכלי שהחל בשנת 1929. שביתות אלה התקיימו במפעלי התעשייה "קדו'לניה", "וויצ'ניה" ו"הנריקוב". בצד מפלגות הפועלים הציוניות היתה גם למפלגה הקומוניסטית השפעה לא מבוטלת על פעילות האיגודים המקצועיים. באסיפה שקיים ארגון הפועלים היהודים ב-3 לאוגוסט 1922, קבעו הנואמים שהקומוניסטים מיטיבים יותר מכל אחד אחר להגן על האינטרסים של הפועלים היהודים. בלהט הוויכוח השתמשו לא אחת גם היהודים וגם הפולנים חברי האיגודים המקצועיים בניסוחים דמגוגיים. למשל, אחד הנואמים באסיפת הארגון שהתקיימה ב-4 ביולי 1922 יצא בהכרזה: "כולשביקים גזעיים בעלי דם נקי יכולים להיות רק יהודים..." הצהרות מסוג זה הביאו לידי כך שהמשטרה פיזרה את האסיפות, ערכה מעצרים והוציאה את הארגונים אל מחוץ לחוק.

בין השנים 1928–1930 יכלו האיגודים המקצועיים של יצרני הסנדלים ושל יצרני העור ומוצריו להתגאות בשורה של הצלחות במאבקם נגד סיטונאי ענף ההנעלה בעיר, כגון וולף בינושביץ, שלמה שטרוזברג, מרדכי פיסצקי ומרדכי (אולי יענקל) וייצמן. תעשיינים אחדים בקילצה, בהם יהודים, ניסו לאלץ את פועליהם להשתייך לאיגודים המקצועיים של אוהדי ה"סנציה" של מורטשבסקי — "i.i.i.". בשנת 1935 פורסם כרוז מטעם האיגודים המקצועיים של פועלי הבניין ופועלי התעשייה הכימית, שקרא להטיל חרם על קניית מוצרי הבניין של החברות "קדו'לניה", "וויצ'ניה" ו"מינדזיגורה", משום שהן מאלצות את פועליהן להשתייך לאיגודים המקצועיים התומכים בסנציה, בניגוד לרצונם.

ארגון הקהילה

הנהלת הקהילה היהודית בקילצה סיפקה את שירותי הדת לחבריה וכן שירותי סיוע ותמיכה לנזקקים היהודים בעיר. להנהלת הקהילה נבחרו 12 חברים ומספר הזה ממלאי מקום. למועצת הקהילה נבחרו 20 חברים וכמספר הזה ממלאי מקום. במהלך הבחירות להנהלת הקהילה באו לידי ביטוי המאבקים הפנימיים בין המפלגות היהודיות לסוגיהן ובין הזרמים הפוליטיים-חברתיים השונים בקהילה: הציונים, החרדים-אורתודוקסים ותנועות הפועלים היהודיות — החל ב"בונד" וכלה בפועלי ציון (ימין ושמאל). את תפקיד יו"ר הקהילה מילאו במשך השנים: י' ריזמן, ה' לוי, וולף קלוסקה ושמחה בינם גולדמן. בתפקיד יו"ר מועצת הקהילה בעיר כיהנו הרשל זגייסקי, ד' רוזנברג וא' פיטרובסקי, שנודעו בפעילותם

פרק שלישי: בין שתי מלחמות העולם

הציבורית בקילצה, הן בקרב הציבור היהודי והן בקרב הציבור הפולני. הם זכו לכבוד ולהערכה רבה בקרב הקהילה והחברה היהודית בעיר.

קופל גרינגרס עם בנותיו.

הקהילה היהודית בקילצה

הכספים למימון פעילויותיה של הקהילה היהודית באו מתשלום דמי החבר השנתיים (עטאט) ששולמו לקופת הקהילה על ידי כל משפחה יהודית שיכלה לעמוד בכך. בשנת 1925 היו בקילצה 3,500 משפחות יהודיות, מהן חויבו בתשלום מס הקהילה השנתי רק 1953 משפחות. עד שנת 1928 ירד מספר המשפחות שחויבו במס השנתי ל-1688, ועד שנת 1938 ירד מספרן ל-1251.

בשנת 1926 שילמה הנהלת הקהילה משכורות למשרתים בקודש ולעובדי הקהילה בסך כולל של 10,827 זלוטי?. בשנת 1933 הורע מצבה הכספית של הקהילה עד כדי כך שהיא נאלצה להקטין את משכורות עובדיה, בהן אפילו משכורות הרבנים. הכנסותיה השנתיות של הקהילה היהודית נאמדו ב-250 אלף זלוטי בממוצע, אך לעתים רחוקות ביותר הצליחה הנהלת הקהילה לא לחרוג מגבולות התקציב הזה.

אחד מעשרת האוטובוסים של חברת ההסעות של יעקב גולדשייד. בתמונה נראה יעקב גולדשייד (משמאל) ובנו חיים גולדשייד (שני מימין) יחד עם שותפם לחברה הפולני קונסטאנצ'יאק ובני משפחתו. החברה תפעלה את קו האוטובוסים מקילצה ללודג'. יעקב גולדשייד ובנו חיים נרצחו בטרבלינקה.

על מה הוצאו כספי הקהילה? ככלל, שלישי מהסכום הוצא למימון משכורות המשרתים בקודש: הרבנים, החזן ומשגיחי הכשרות. שלישי מהסכום הוצא למימון משכורותיהם של פקידי הקהילה, המרצים ולשכת הקהילה, לתחזוקת מבני הקהילה והגופים שהיו בבעלותה. שאר הכסף יועד לצדקה ולמימון פעילויות תרבות וחינוך, כגון בית היתומים היהודי, בית האבות ע"ש האחים זגייסקי, הגימנסיה היהודית לבנים ומוסדות ללימוד תורה (כמו "תלמוד תורה") והחברה היהודית לתרבות "יבנה". סכומים קטנים יותר הועברו לישיבות הגבוהות בוורשה ובלובלין, וגם לאוניברסיטה העברית בירושלים. מדי שנה בשנה, כמסורת של שנים, הועבר גם סך של 200 זלוטי לחשבוננו של ד"ר הרב יוסף מיזם, הרב הצבאי היהודי בצבא פולין. בתקופת המשבר הכלכלי פחתה התמיכה במפעלים האלה, והיא קיבלה בעיקר אופי סמלי.

קבוצת רבנים בנסיעה בקילצה ובראשם הרב ישראל פינקלר. צילום משנת 1936.

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם שימשו כרבנים הרב הראשי ר' אבאלי רפפורט ומורי ההוראה ו' אלטר הוברג ור' הרשל גרינשפן, שניהנו כסגניו של הרב הראשי. הסכסוכים המתמידים בין רבני העיר לבין קצבי העיר בעניין הכשרות באטליזים, וכן החיכוכים בין שוחטי העיר, אילצו את הנהלת הקהילה להתערב

ולפשר בין הצדדים הנצים כדי להביא לרגיעה בסכסוך. לעומת זאת יש לציין את שיתוף הפעולה המוצלח והחיובי שהיה בין הנהלת הקהילה היהודית לבין הנהלת העיר ולבין חברי מועצת העיר בכל הנוגע לפתרון בעיות מהותיות של יהודי העיר בתחומים שונים, כמו בעיות היגיינה וניקיון, צרכים תרבותיים, צדקה ומפעלים פילנתרופיים. כשנפטר ראש עיריית קילצה, מ' לוקשביץ, הביאו נציגי הקהילה היהודית בעיר זר פרחים להלוויה ועליו היה כתוב: "לראש העיר העניו, בעל הנפש האצילית – מהקהילה היהודית ומהחברים היהודים במועצה העירונית."

יסוד חשוב בחיי הקהילה היהודית בקילצה היה הפעילות הציבורית-חברתית הענפה. בשנת 1919 פתח ועד החלוקה היהודי ברחוב מיצקביצה תחנה לחלוקת חבילות השי וחבילות המזון והבגדים שנשלחו לאוכלוסייה היהודית הענייה בעיר על ידי יהודי ארצות הברית וקנדה. החבילות כללו, בין השאר, מצרכי מזון בסיסיים כמו קמח, סוכר ושמן. כמו כן נפתח בית תמחוי לעניים ולילדיהם. בשנים 1920–1921 פעלה בקילצה האגודה "טוז" למען ילדים יהודים, אך היא הפסיקה לפעול בגלל חוסר מקורות מימון. בשנת 1921 יזמו הרופאים והמורים בבתי הספר בעיר את הקמתה של אגודת ידידי בית היתומים היהודי לילדים עניים בעיר. בראש האגודה עמדו הרופא ד"ר מ' פלץ והמורה רוזליה זימנובובה. הכספים למימון פעולות האגודה נאספו במבצעי התרמה חגיגיים

הרב אבאל'ה רפפורט אשר היה הרב הראשי של קהילת יהודי קילצה בתקופה שבין המלחמות. היה ממקימי בית הכנסת המרכזי בעיר, אדם מכובד ומוערך, למעשה הרב האחרון של הקהילה.

ובערכי תרבות שנערכו על ידי חברי האגודה, כמו נשפים, הצגות תיאטרון וסרטים. האגודה נתמכה גם על ידי הנהלת הקהילה היהודית. בשנת 1930 יסדו הרשל, אלה, שמחה ויענקל זגייסקי את בית האבות ברחוב סמינריסקה 22 בקילצה. בית האבות הוקם מכספי הקרן של האחים זגייסקי,

ולמימוש היוזמה דאגו הרשל זגייסקי, ד"ר משה פלץ ושפטל טאומן. מלבד המוסדות הנ"ל היתה פעילות ענפה של עזרה הדדית בין חברי הקהילה היהודית בעיר במסגרת אגודות הצדקה הבאות: "חברת אחיעזר" – אגודה למען עניים ונצרכים בראשות הרשל זגייסקי, חברת "לינת הצדק" – למען חולים יהודים עניים ובודדים בראשות ד"ר פלץ, חברה לסיוע לעניים יהודים בראשות י' קמנר, אגודה לתמיכה ביולדות יהודיות עניות בראשות ט' מאורברגר, אגודה לתמיכה ביהודים עניים מחוץ לקילצה בראשות יוסל קאהן, וכן הארגון לנכי מלחמה, אלמנות מלחמה ויתומי מלחמה יהודים. ראוי לציין בכל האגודות והגופים הללו לקחו חלק פעיל חברי אגודת הרופאים היהודים בעיר. הם הגישו טיפול רפואי חינם לנצרכים והשתתפו בפעילויות שארגנה האגודה היהודית להגנת הבריאות "טוז" ובפעילות של "הצלב האדום הפולני".

חינוך ותרבות

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם התרחבה גם מערכת החינוך היהודית בעיר. מלבד ה"חדרים" המסורתיים, שמספרם באמצע שנות ה-20 היה 6–10, נפתחו בעיר בתי הספר הראשונים ליהודים שתוכניות הלימוד שלהם התבססו על אלה של בתי הספר הפולניים הציבוריים. כך נפתח בית הספר "בית יעקב" לבנות ברחוב אלכסנדרה 3 וכן בית הספר לבנות של הגב' סטפניה וולמן שהיו בו שמונה כיתות לימוד. במרוצת הזמן עברה הנהלת המוסד לידי המחנכים סטפניה וולדיסלב זינובובה. במרוצת השנים שימשו כמנהלי בית הספר י' דינצם, ו' רבינוביץ, מרים פרידמן וס' וולמן. בשנת 1919 למדו בבית הספר הזה למעלה מ-400 תלמידות. בשנת 1930 פחת מספרן ל-220 בלבד. למרות הקשיים – הכספיים והאחרים – במשך כל התקופה שבין שתי מלחמות העולם, המשיכה לפעול הגימנסיה היהודית לגברים, שבה למדו מדי שנה 150–200 תלמידים. כמנהלי הגימנסיה שימשו במשך השנים משה זיללינסקי, נח בראון, א' רוסאק ושלמה פוייר. בין השנים 1923–1924 הועסק שמעון דטנר כמורה בגימנסיה היהודית. דטנר היה מורה לספורט שעסק בו זמנית במחקר אנתרופולוגי בקרב הילדים היהודים במחוז קילצה. בזכרונותיו משנות שהותו בקילצה, שהתפרסמו ב"לוח היהודי" הוא כתב: "אני זוכר את חברותי המורות בגימנסיה היהודית – את ד"ר שלכטר – מורה לגרמנית, את המורה אלנבוגן שלימדה היסטוריה יהודית וכללית, את המורה פריד שלימדה פולנית, את המורה פריזר שלימד את מדעי הטבע. מהמורים הגברים אני

הקהילה היהודית בקילצה

זוכר את המהנדס קרבס, את המורה לציור ואמנות, את ד"ר הלפרן, שלימד את השפה הלטינית, ונדמה לי שהיתה גם מורה ללטינית, הגב' ד"ר זוסמן."

בית בקברות העתיק בקילצה לפני מלחמת העולם השניה.

ילדים תלמידי "חדר", קילצה 1914. מדובר בבית הספר העברי הראשון בקילצה.

פרק שלישי: בין שתי מלחמות העולם

בית הספר תושיה — חבר המורים והמנהל פנחס ציטרון.

בוגרי הגימנסיה היהודית בקילצה ליד בית הספר ב-11 ספטמבר 1928.

לפופולריות רבה במיוחד זכו קורסי ההשתלמות השונים לנוער היהודי העובד שנערכו על ידי האגודה ללימודי ערב. כמו כן התקיימו הרצאות וימי עיון בנושאים פוליטיים שארגנו המפלגות והזרמים הפוליטיים היהודיים בעיר. כדי לסייע למערכת החינוך בעיר, נוסדו כמה ארגוני עזר, כמו אגודת מורי בתי הספר התיכוניים היהודיים, אגודת "ידידי המדע", אגודת ידידי הגימנסיה היהודית ואגודת "חורב" לתמיכה בבתי הספר היהודיים הדתיים. בשנת 1923 נוסדה בעיר אגודה שסייעה לסטודנטים יהודים, והחל משנת 1925 פעלה בעיר אגודת ידידי האוניברסיטה העברית בירושלים. במרס 1929 התקיימו בעיר שלוש הרצאות מפי הרב של פודגורשה בקרקוב, הרב חייך לאן, על הנושא "ישיבת חכמי לובלין ומשמעותה ליהדות פולין". אחרי ההרצאות הללו נאספו כספים למען הישיבה הנ"ל. בקילצה התקיימו גם מספר מוסדות שמטרתם היתה לתרום לפיתוח תרבות לאומית יהודית, כמו אגודת התרבות והמוזיקה היהודית "הזמיר", שנוסדה בשנת 1928. אגודת התרבות "יבנה" פעלה בעיקר לטיפוח השפה העברית ולהגברת הפופולריות שלה בקרב הנוער היהודי בעיר. אגודת תרבות נוספת שפעלה בקילצה היתה "קולטור ליגע". בעיר פעלו שתי ספריות גדולות שהתפארו באוספים גדולים של ספרים ביידיש ובעברית. כמו כן פעלה הספרייה ע"ש י"ל פרץ לספרי יידיש ברחוב ליאונרדה 19. אגודת "תרבות" בקילצה ניהלה ספרייה לספרים בעברית. התיאטרון היהודי היה פעיל מאוד בקילצה. יהודי העיר היו חובבים מושבעים של תיאטרון יהודי מקצועי. להקות תיאטרון מקצועיות מהערים הגדולות ורשה ולודז' ביקרו תכופות בקילצה. החל משנת 1926 הופיעו בעיר השחקנים היהודים המפורסמים זיגמונט טורקוב ואידה קמינסקה ולהקותיהם. יהודי קילצה גם זכו ליהנות מהופעותיו של התיאטרון "אדרט" מלודז' בהנהלתו של המשורר משה ברודרזון, ואהבו מאוד לבקר בהצגות של התיאטרון היהודי הקאמרי שהגיע מוורשה וכן בהופעות של ה"ווילנער טרופע". לא פעם נערכו גם קונצרטים של מוזיקה קלאסית והופיעו מוזיקאים בעלי שם עולמי, כמו וילי קרישטל, כנר יהודי מפורסם שמוצאו היה בקילצה.

במסגרת אירועי ההתרמה לפעילות הפילנתרופית בעיר, הקימו תלמידי בתי הספר היהודיים חוגי חובבים לדרמה ולתיאטרון וארגנו ערבי משחק וקריאה של יצירות משוררים יהודים, כמו "ערב מזרחי" שבמסגרתו הוצגו מחזות תנ"כיים, או קונצרטים של כשרונות מוזיקליים מקומיים. ההכנסה ממופעים אלה היו קודש למוסדות הצדקה והפילנתרופיה היהודיים בעיר.

הצלחה לא פחותה נחלה אמנות הקולנוע החדשה שהלכה וצברה פופולריות במהירות בעיר. במיוחד היה פופולרי בית הקולנוע "פנומן" של מנדל אלנצוויג,

פרק שלישי: בין שתי מלחמות העולם

ומאוחר יותר "קינז פאלאס", שחילק הנחות ניכרות לצופים, ומדי פעם אף חילק כרטיסים בחינם להקרנות הסרטים. בעל בית הקולנוע הזה דאג לרפרטואר נאות של "להיטי התקופה", כגון הסרט "לגיוני הרחובות" של הבמאי היהודי אלכסנדר פורד משנת 1932 שנושאו היה הווי החיים של מוכרי עיתונים צעירים בוורשה, נושא שהיה קרוב ללבם של צעירים יהודים רבים בעיר שהתפרנסו מעבודה קשה זז.

נערות יהודיות ברחוב בקילצה בתקופה שבין שתי מלחמות עולם.

אב ובנו ברחוב קילצאי.

בקהילה היהודית בקילצה יצאו גם עיתונים וכתבי עת רבים בידיש. בשנת 1926 הופיע הגיליון הראשון של השבועון "קילצער וואכנבלאט" בעריכת צבי הרש ניבלסקי ובבעלותו של יודל קמינר. השבועון, שנשא אופי פובליציסטיציספרותי, לא זכה לחיים ארוכים. סוף דומה עלה בגורלו של השבועון "קילצער האדאמער וואכנבלאט", שיצא לאור במשך חודש ימים בלבד. בשנת 1934 נעשה ניסיון נוסף להוציא כתב עת מקומי, "קילצער אונזער עקספרס", בזו הפעם בהוצאה משותפת עם העיתון הוורשאי "אונזער עקספרס". אך גם כתב עת זה לא האריך ימים. רק העיתון "קילצער צייטונג", שהחל להופיע באפריל 1932 בעריכתם של משה טרגר והרש ניבלסקי, הצליח להחזיק מעמד. העיתון הצהיר על עצמו כעל עיתון בלתי מפלגתי שנועד לסקר את הנעשה בחיי הכלכלה, החברה והפוליטיקה של יהודי קילצה. למרות הצהרת העיתון בדבר ניטרליות פוליטית, הוא לא הסתיר את תמיכתו בציונות. העיתון עבר גלגולים שונים; בשלב מאוחר יותר הוסב שמו ל"נייע קילצער צייטונג" והוא המשיך לצאת ברציפות כמעט עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. הרש ניבלסקי המשיך להיות גם העורך של העיתון בגלגולו החדש, שכבר הציג עצמו כעיתון של תנועת הפועלים הציונית "התאחדות פועלי ציון ימין". בקילצה יצאו גם שני כתבי עת לנוער בעברית: בשנת 1921 ראה אור "עולמנו", ובשנת 1932 "מסדה".

קבוצה של יהודים דתיים מקילצה בחזית המרכז לחינוך גופני והכשרה צבאית לנוער על שם יוזף פילסודסקי בקילצה.

הנוער היהודי בקילצה גילה התעניינות רבה בפעילות ספורטיבית, ובעיר פעלו התאחדויות ספורט ומועדונים בכל ענפי הספורט. התאחדות הספורט היהודית הגדולה ביותר היתה "מכבי", שנוסדה בשנת 1923 והיו מיוצגים בה ענפי הספורט הבאים: כדורגל, אגרוף, טניס ושחמט. בשנת 1933 נחנכו מגרשי הטניס של מכבי ברחוב שינקביצ'ה 76, שנמנו עם מגרשי הספורט החדשים והמודרניים ביותר בעיר. ראשי התאחדות הספורט מכבי בקילצה היו: גרשון סובל, פנחס הרנסלופ, מ' מאורברגר, מרדכי פרידמן וקופל זלוטו. בשנת 1925 נוסד ליד האיגוד המקצועי של פועלי המזון היהודים מועדון הספורט "הכוח", שפעל זמן קצר בלבד. המועדון נתמך על ידי ה"בונד" ופוע"צ שמאל. מועדון הספורט היהודי השלישי בגודלו בקילצה היה מועדון "גביזדה" – הכוכב.

בחופשות ובימי הפגרה ארגנה האגודה היהודית לידיעת הארץ בקילצה טיולים להכרת הסביבה של קילצה. הטיולים, שזכו להצלחה רבה, נערכו למקומות כמו סטדיון, סלוביק, חנציני ואתרים אחרים. גם הסתדרות הצופים היהודים בעיר ארגנה טיולים המוניים לבני הנוער.

חיי החברה בקילצה התנהלו בשקט ובלי אירועים חריגים בדרך כלל, וזה היה המצב גם בקרב האוכלוסייה היהודית בעיר. כמובן שמדי פעם התגלעו עימותים בין יהודים ופולנים, אך במרוצת השנים למדו תושבי העיר להכיר ולקבל את הווי החיים המסורתי ואת התרבות היהודית, וכן לכבד את השקפותיהם ואת מנהגיהם של היהודים. בדו"ח של מושל הנפה משנת 1929 נכתב: "ב-26 לחודש יוני התקיימה בקילצה בשעה 23:00 בלילה תהלוכה חגיגית לרגל העברת ספר תורה מרחוב רינק 15 לבית הכנסת הגדול ברחוב נובו וארשאבסקה. בתהלוכה השתתפו 2,000 יהודים דתיים ותזמורת שעברו ברחובות כיכר י' פילסודסקי ונובו וארשאבסקה היישר לבית הכנסת הגדול. בהגיעם לבית הכנסת ניגנה התזמורת את השיר הלאומי הפולני 'אלוהים ששמר על פולין' (באזשע צאש פולסקיען), ואחר כך שרו שירים יהודיים, ובמשך כל החגיגה הדתית לא היו הפרעות והיא התנהלה כסדרה."

רוחות מלחמה

הניסיונות לחולל פרעות ביהודי העיר סוכלו בעודם באבם. בהוראה למשטרת קילצה משנת 1931 נכתב: "כל התפרעויות נגד היהודים בקילצה יש לסכל מיד ובמלוא התקיפות". המשטרה פעלה תמיד נגד המסיתים למהומות. במרס 1932

הועמדו לדין בפני בית המשפט בקילצה שישה אנשים שנעצרו לאחר זריקת פצצות סירחון לחנויות של יהודים. באוקטובר 1932 הועמדו לדין ארבעה תלמידי תיכון פולני בגין האשמה זהה. הם נידונו למאסר. גם המהלך האנטי יהודי לייסד בעיר את הארגון האנטישמי "הליגה של הסרט הירוק", לא הצליח. לפי ידיעה שהופיעה בעיתון בידיש "פאלקסצייטונג" מ-12 באוגוסט (גיליון 224), סיכלו פועלים יהודים ניסיונות של ארגונים לאומניים פולניים להציב "משמרות חרם" ליד חנויות של יהודים בקילצה. יחד עם זאת היתה חרדה בקרב יהודי קילצה. הם עקבו אחר ההידרדרות ביחסי היהודים עם הפולנים ברחבי פולין, וחרדה זו קיבלה ביטוי ב-30 באפריל אחרי מתן פסק הדין במשפטי המתפרעים שהטילו חרם על חנויות היהודים.

קבוצת נשים יהודיות בקילצה.

בעקבות הפוגרום שהתקיים בעיירה פשיטיק בשנת 1936, יצאו יהודי קילצה להפגנה גדולה והשביתו את חיי המסחר בעירם. כ-80% מהחנויות ומבתי המלאכה

של היהודים השתתפו בשביתה. חברי מועצת העיר ניסחו את מחאותיהם החריפות בכתב, ויצאו נגד היוזמה של האנטישמים הפולנים מקרב "הדמוקרטיה הלאומית" (האנדקים) לאסור על השחיטה היהודית בפולין.

מרגע עלותו של היטלר לשלטון בגרמניה, עקבו יהודי קילצה בחרדה רבה אחר מצבם של יהודי גרמניה, ובעת גירוש היהודים אזרחי פולין מגרמניה לגבול הפולני וריכוזם במחנה המעבר "זבונשיץ", החלו יהודי קילצה במבצע לאיסוף כספים לעזרת אחיהם הנרדפים במצבם הקשה. בשנת 1938 תרם ד"ר י' לווינסון – בשם הרופאים היהודים – סכום של 1,000 זלוטי לקרן ההגנה הלאומית של המדינה. נשות הקהילה, בהנהגתה של הרבנית שרה רפופורט, יזמו אף הן מפעל התרמה בקרב עמיתותיהן. למען הקרן שהן הקימו נתרמו תכשיטים רבים: 71 טבעות זהב, 57 צמידים זהב, 5 שעוני זהב, 13 זוגות עגילי זהב ו-1537 מטבעות מכסף טהור. הימים האחרונים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, באוגוסט 1939, היו מאופיינים בקילצה בעצבנות רבה. תושבי העיר היהודים מיהרו לשוב לבתיהם מאתרי הקיט שבהם בילו את הקיץ. חלק מהם עברו לגור אצל קרוביהם בערים הגדולות, כמו לובלין, לבוב וקרקוב. אלכסנדר ביברשטיין כתב: "בעת ההגירה הפנימית הזאת הגיעו לקרקוב קבוצות גדולות של יהודים מלודז', מקילצה ואפילו מוורשה. גם לקילצה הגיעו קבוצות גדולות של משפחות יהודיות מהערים והעיירות הקטנות שבסביבה, כמו פינצ'וב, ינדזיוב וקונסקיה."

חנה ומשה מנדלביץ'.

אישה יהודיה מקילצה.

הקהילה היהודית בקלצה

מסיבת אירוסין במשפחת סרצ'י.

משפחת רוזנוולד. חתונתו של שלמה רוזנוולד.

פרק רביעי

מלחמת העולם השנייה ותקופת השואה

הצבא הגרמני נכנס לקילצה ביום החמישי למלחמה, לפנות ערב. כדי למנוע מהומות בקרב תושבי העיר, לקחו הגרמנים תושבים בני ערובה, בהם גם תשעים יהודים. הם נלקחו בקבוצות בין התאריכים 9–29 באוגוסט. בין בני הערובה היהודים היו נכבדי הקהילה, כגון התעשיין ה' ברונר, עורכי הדין הנריק פרוקס, יעקוב ויטלין ויעקב וינברג, הרופאים ס' רויטמן, א' סטרום וא' סרבטניק, והסוחר ב' לב. בני הערובה היהודים הראשונים נעצרו יום לפני ביקורו של היטלר בקילצה. בעת המעצרים ההמוניים שנעשו באותה העת בקילצה נעצרו גם רבים מיהודי העיר, בעיקר ב-9 באוקטובר 1940, יום לפני ביקורו בקילצה של הגוברנטור הראשי הגרמני בפולין, פראנק הנס.

הימים הראשונים של הכיבוש הגרמני התאפיינו בפעולות אלימות ואכזריות במיוחד נגד היהודים. הם נעצרו ונשלחו לסייע בפינוי הריסות הבתים שנפגעו בהפצצות הגרמניות בימיה הראשונים של המלחמה ולמלא את שוחות המגן שנחפרו נגד הפצצות מהאוויר. חנויות היהודים סומנו במגיני דוד, והדבר הקל על החיילים והאספסוף לבזוז אותן. בני נוער יהודים שהשתייכו להכשרה של "החלוץ" ברחוב שרוקה נרצחו באכזריות על ידי הגרמנים. למרות הרדיפות הללו, חלק מיהודים סברו שהאירועים בימים הראשונים של הכיבוש הגרמני היו הרבה פחות נוראיים ממה שחששו, ויהודים רבים החלו לחזור לקילצה אחרי שעזבו אותה. בימי הקרבות הראשונים לאחר פרוץ המלחמה אפילו חזרו לעיר יהודים שנמלטו לשטחים שהיו כבר בשליטת הצבא האדום בעקבות הסכם מולוטוב ריבנטרופ. א' בירנהק מתאר את מצב משפחתו באותה התקופה: "ללבוב הגיעו שמועות שבקילצה בכלל לא כל כך רע. אמי ודודתי השלו את עצמן ש'הגרמנים הם ג'נטלמנים, ולכן לא נשקפת סכנה לחיי הילדים והנשים'. מתוך אשליה זו החליטו לחזור לבעליהם בקילצה. אז, בתחילת המלחמה, הגבולות לא היו כל כך שמורים ואפשר היה להגיע בקלות לקילצה."

ב-26 באוקטובר 1939, כאשר הגיע פראנק הנס לארמון וובל בקרקוב, הוא הבטיח להילחם בנצלנים היהודים, אך יחד עם הכרזה זו הוא גם ייסד את מועצת זקני היהודים – היודנראט – כדי שתשמש הגוף שייצג את היהודים, וכישר על פתיחה מחדש של בתי הספר היהודיים. הותר גם להפעיל מחדש את מסגרות הלימוד היהודיות למקצועות המסחר והמלאכה, והדבר יצר אשליה מסוימת אצל היהודים שלא יאונה להם רע.

המורים היהודים, לאורה ומיכאל ויטלין, ר' זימנובודה, קלרה קופפרמן ומשה מנלה, הגישו בקשה לקבל היתר לפתוח בתי ספר פרטיים, אך לא כולם קיבלו את הרשיון הנדרש לשם כך. אלה שקיבלו רשיון כזה, נאלצו להתחייב שילמדו רק ילדים עד גיל 12. הילדים ובני הנוער מעל גיל זה היו חייבים לצאת ל"עבודה", שהפכה בידי הגרמנים לאמצעי השמדה. יהודים נחטפו ברחוב ונשלחו לעבודת פרך במחצבות שבקרבת העיר או במפעלי המתכת, שם הוכרחו לעבוד במשך 10–12 שעות כדי לתרום למאמץ המלחמתי של צבא הכיבוש הגרמני. הם לא קיבלו שום תמורה כספית עבור עבודתם, אלא נאלצו להסתפק במנת מרק דליל ביום. בראש היודנראט בקילצה מינו הגרמנים את ד"ר משה פליץ. הוא קיבל על עצמו את המינוי בסברו שבזכות אישיותו יובטחו קיומה וביטחונה היחסי של הקהילה היהודית בקילצה. כדי להבטיח פעילות סדירה של היודנראט, הוקמו בה המחלקות הבאות: ארגון, עבודה, בריאות, מיסים, אספקה והעברות.

בינתיים החמירו הגרמנים את צעדיהם להגבלת היהודים. בדצמבר 1939 הפסיקו לשלם את קצבאותיהם של נכי הצבא הפולני היהודים, חשבונות של היהודים בבנקים נחסמו ופורסם צו האוסר עליהם להחזיק בבתייהם מזומנים בסכומים שמעל לאלפיים זלוטי. הרבה בעלי חנויות ובתי מלאכה קטנים נאלצו לסגור את עסקיהם בגלל גזירות אלה. נוסף לצעדים הללו, הוטל על יהודי העיר לשלם לגרמנים סך של 100 אלף זלוטי, ולאחר מכן קנס בסך 500 אלף זלוטי.

הצו המחייב את היהודים לשאת על שריוול בגדם סרט עם ציור של מגן דוד כחול התקבל ברגשות מעורבים. כדי לתפור את הסרטים הנדרשים, העסיק היודנראט את כל בתי המלאכה היהודיים בעיר. הסרטים נמכרו במחיר של עשרה זלוטי לפריט. העניים קיבלו אותם חינם אין כסף.

במפנה השנים 1939 ו-1940 התחילו הנאצים בהלאמת כל בתי העסק והמפעלים בעיר. הם השתלטו על ניהול החנויות, המפעלים הגדולים והמחסנים תוך הקמת משרדי נאמנות (טרויהנד שטאלה). כל הנכסים המולאמים עברו לניהול על ידי קומיסרים גרמנים ועל ידי הפולקסדויטשה. במסגרת ההלאמה שלחו הגרמנים למחנות המוות חלק מבעלי המפעלים שהחרימו. כך נרצח התעשיין היהודי י'

טננבאום, שהיה בעל בית החרושת לעיבוד עורות בקילצה. מפעל הלכנים רוזנהולץ והמפעל לעיבוד שיש של י' אורבייטעל עברו לניהולו של הגרמני פריץ צימרמן. מחצבות האבן "זגורשה" בבעלותו של ליפשיץ עברו לניהולו של הגרמני פריץ אש, ומשרפות הסיד של האחים ארליך נמסרו לניהולו של הקומיסר אנטון קולטץ. מפעל דומה בכפר פיקושוב, שהשתייך לאחים גלדפארב, סופח למפעל גרמני שבראשו עמד הגרמני פרנץ קני. המפעל לייצור חביות של האחים מכטינגר והטחנה החשמלית "קלוס" עברו לניהולו של הגרמני בילסקי. בית החרושת "הנריקוב" נמסר לניהולו של הפולקסדויטשה פרנצישיק שליבה, כסניף של בית החרושת "לודביקוב", תחת השם "לודביקובה". בהמשך תקופת הכיבוש הוסב שם המפעל ל"לודביגו הוטה", והוא נוהל על ידי הגרמנים פאול שטיינר ואוטו הרש. מחסני הפחמים להסקה הועברו לניהולו של הגרמני פרנץ ויינר, מחצבת האבנים "וויצי'ניה" הולאמה ונמסרה לניהול גרמני.

כדי לחסל כליל את המסחר היהודי, ניתקו הגרמנים את בתי העסק של היהודים ממקורות האספקה שלהם. תוצאותיו של צעד זה היו מיידיות: אם לפני פרוץ המלחמה היו 61% מהחנויות בעיר בבעלות יהודית, הרי עד שנת 1940 ירד שיעור זה ל-32.3%. יש גם מקום לציין שמיד עם הנהגת שיטת הקיצוב וחלוקת מצרכי יסוד תמורת תלושים, נאסר על החנויות היהודיות למכור מצרכים חיוניים אלה. הגרמנים גרמו גם לחיסולן של חנויות הספרים של היהודים בעיר, ורצחו את מנהליהן ובעליהן של חנויות הספרים הידועות ביותר בעיר, פ' גרוסטאל ו'. גולדוסר. אך יש לציין שהגרמנים לא הצליחו לגרום לבעלי חנויות הספרים הפולנים להשתתף במלחמת ההשמד שניהלו נגד החנויות היהודיות, שכן אלה התנגדו בעקביות לכל שיתוף פעולה עם הכובש הגרמני.

המדיניות המכוונת של נישול היהודים מכל תחומי החיים בעיר הלכה והתבהרה מדי יום. היה ברור שהצעדים הללו מכוונים לשבירה הנפשית והמוסרית של היהודים ולגזילת רכושם. ככל שהתחזקה מגמה זו, התעצמו ההתמרמרות והמחאה נגד היודנראט, והיחס לגוף הזה נעשה שלילי יותר ויותר. ד"ר משה פלץ, יו"ר היודנראט, חש בשינוי הזה, ובהזדמנות הראשונה נאלץ להתפטר ממשרתו. ראשות היודנראט הועברה על ידי הגרמנים להנריק לוי. היו"ר החדש, שחשב שיציל את חייו בזכות משרתו זו, הפך עד מהרה לכלי שרת בידי השליטים הגרמנים. ד"ר פלץ התמנה למנהל בית החולים היהודי בעיר, אך עד מהרה עצרו אותו הגרמנים על ששירת בעברו כקצין בצבא הפולני, והגלו אותו למחנה המוות באושוויץ, שם נרצח.

בניין בית החולים היהודי בקילצה. הוא היווה אגף של בית החולים העירוני והיה ברמה גבוהה מאוד. מנהלו האחרון היה ד"ר משה פליק, אביו של יאנוש פליק. מדובר במוסד מאוד חשוב של הקהילה. בעת חיסול הגטו נרצחו כל החולים ששהו בבניין באמצעות זריקות רעל.

כמה חודשים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה התקרב מספר היהודים תושבי קילצה ל-19,000. בתחילת ספטמבר 1939, עם פרוץ המלחמה, ובחודשים הראשונים של הכיבוש הגרמני, התחילו לנהור לקילצה המוני פליטים יהודים.

חלקם הגיעו מהעיירות הקטנות ומהכפרים בסביבות נהר הנידה, חלקם האחר הגיעו מערים פולניות גדולות, כמו ורשה ולודז', ומהשטחים שסופחו לרייך הגרמני בשלזיה עלית, פומרניה ופוזן. לעומת זאת, שיעור היהודים שעזבו את קילצה היה קטן. בחודש מאי, בהסכמת הגרמנים, יצאו מהעיר 42 יהודים כדי להצטרף למשפחותיהם שהתגוררו בשטח שהיה בשליטת הסובייטים מעבר לנהר הבוג.

בעקבות גלי הפליטים היהודים שהגיעו לעיר גדלה האוכלוסייה היהודית בקילצה, ובשנת 1940 נמנו בה 25 אלף יהודים. הגידול הפתאומי באוכלוסייה היהודית הקשה מאוד על הקהילה. קשיים רבים במיוחד התעוררו בכל הנוגע למציאת מקומות מגורים לפליטים, מאחר שבראשית הכיבוש החרימו הגרמנים הרבה בתים ודירות של יהודים כדי שישמשו למגוריהם. אך כל עוד לא חלו הגבלות על תנועת היהודים בתחומי העיר, והם יכלו לצאת בחופשיות גם ליישובי הסביבה, לא היה קשה להשיג מצרכי מזון בסיסיים ולהבטיח את חימום הבתים בחורף הראשון למלחמה, וזאת בזכות מלאי הפחמים להסקה שהכינו בעלי מחסני הפחם היהודים. אך מצבם הוחמר מאוד עם פרסום הצווים שהגבילו את תנועת היהודים,

גרטרוד זייסלר מווינה, גורשה לגטו קילצה. נספתה בטרבלינקה.

אסרו עליהם לעזוב את העיר ואסרו עליהם לנוע בעיר בלי רשיון מיוחד בין השעות 8 בערב ו-8 בבוקר המחרת.

משפחות יהודיות אחדות נעזרו במכריהן הפולנים וכך החזיקו מעמד. מוסדות הסעד, כמו בית החולים ובתי הזקנים, נקלעו למצוקה קשה. כדי להקל במקצת את מצוקת האוכלוסייה הענייה ביותר, פתחה רשות הסעד הפולנית, יחד עם היודנראט, מטבח תמחוי ומסעדה ליד בית הכנסת הגדול, שבהם חילקו ארוחות חמות לנזקקים. בשנת 1940 גידלו תושבים רבים בעיר שפנים והחלו לטפח גינות ירק קטנות ליד בתיהם, שסיפקו למשפחותיהם בשר וירקות טריים. באוגוסט 1940

התחילו הנאצים לערוך רישום מפורט של כל נכסיהם של יהודי פולין, הן נכסים שהיו להם בתוך תחומי המדינה והן מחוצה לה. הגרמנים איימו על היהודים שכל מי שימסור מידע מוטעה לגבי נכסיו, יישלח למחנות ההשמדה. למרות זאת היו שהצליחו להסתיר חלק גדול מנכסיהם ומרכושם, ביחוד תכשיטים ומטבע זר, אחדים מהם הסתירו זאת אצל מכריהם הפולניים.

בעקבות המלחמה והכיבוש הגרמני הורע מצב בריאותם של יהודי קילצה. במפנה השנים 1939–1940 נרשמו מקרים רבים של טיפוס הבטן, מחלה שהפכה חיש מהר למגיפה. לרוע המזל, דווקא בתקופה הזאת מצאו הגרמנים לנכון להעביר את בית החולים היהודי מרחוב אלכסנדרה לשני בתים ברחוב רדומסקה. את החולים העבירו באמבולנס מיושן של חברת "השחר", שסיפקה שירותי עזרה ראשונה לפני המלחמה. על העברת החולים פיקח החובש דוד פרושובסקי.

שנת 1941 הביאה אתה קשיים חדשים בזה אחר זה. במרס הגיעו לקילצה שלושה טרנספורטים של פליטים יהודים שגורשו על ידי הגרמנים מהערים פלוצק וצ'כנוב. אחרי ששהו בעיר זמן קצר, הם שולחו לעיירות סוכדניוב ונובה סלופיה. בקילצה נשאר טרנספורט גדול של פליטים יהודים שהגיעו מווינה ומנה למעלה מאלף איש, ברובם אנשים מבוגרים בעלי השכלה גבוהה. הם שוכנו בבניינים שבהם שכן בעבר בית הספר היהודי, ברחוב אלכסנדרה, בתנאים קשים מנשוא.

בחודשי האביב של אותה שנה ארגנה הז'נדרמריה הגרמנית מצוד גדול אחר יהודים, שבמהלכו נתפסו כמה מאות יהודים ונשלחו לעבודות פרך בסלילת כבישים בלובלין ובסביבתה. מצודים מסוג זה, של חטיפת יהודים למחנות של עבודת פרך, אירעו מדי פעם. מקילצה נשלחו יהודים גם לעבודה במפעלי הנשק הגרמניים שפעלו בערים סקרזיסקו-קמינינה, אוסטרוביץ, סטארכוביץ ובסביבות העיר רדום. מי שסירב לצאת לעבוד במפעלים הללו הסתכן בעונשים חמורים וברוטליים. אותם יהודים שלא הופיעו לעבודות הכפייה בראש השנה של 1941, חשו זאת היטב על בשרם.

לייעול אכיפת הצווים והחוקים הגרמניים נגד היהודים, ייסדו רשויות הכיבוש "משטרה יהודית" בשנת 1940. המשטרה היהודית מנתה בתחילה כמה עשרות שוטרים, ובתקופת פעילות השיא שלה גדל מספרם למאה. לא חסרו מועמדים לשרת במשטרה היהודית, מאחר שהמצטרפים אליה ידעו שהם משפרים את סיכויי ההישרדות שלהם, אם כי המחיר שנאלצו לשלם בעבור כך היה גבוה מאוד – שיתוף פעולה ברצח אחיהם היהודים. את תשתית המשטרה היהודית בקילצה הרכיבו יהודים שבאו לקילצה כפליטים מלודז' ומווינה, ולכן אין די נתונים על שמותיהם. ידוע שמפקד המשטרה היה ביארסקי וממלא מקומו היה גוסטב שפיגל,

וכי שמותייהם של אחדים מהשוטרים היו: גוטק גוטמן, אוטו גלנשטיין, אברהם בורקובסקי, זיידלר, ויינשטוק, זילברשטיין וגולדברג.

הקמת הגטו

למרות שהיתה צפויה, באה הגזירה על הקמת הגטו היהודי כהפתעה. התאריך למעבר לגטו נקבע בין 2 ל-5 באפריל 1941. תחומי הגטו נקבעו בין הרחובות אורלה, פיוטרקובסקה, נובורוארשאבסקה, פוצישקה ורדומסקה. המתחם שבין הרחובות הללו נקרא "הגטו הגדול". בנוסף לו היה "הגטו הקטן", שכלל את גושי הבניינים בין כיכר וויצ'ק הקדוש לבין הרחובות בודזנטינסקה ורדומסקיה. בסך הכול נאלצו להצטופף בגטו 25 אלף יהודים. תנאי המגורים הטובים ביותר נפלו בחלקם של אותם היהודים שבתיהם נכללו מלכתחילה בתחומי הגטו, ולכן לא היו צריכים לנטוש את מקומות מגוריהם המקוריים. אחרים נאלצו לחפש להם פתרונות דיור ולשאת ולתת עם אותם תושבים פולנים שהיו בעלי דירות בתחומי הגטו החדש ונאלצו לפנותן ברגע שהוכרו על הקמת הגטו היהודי. המעבר לגטו פגע קשות במקורות הפרנסה של אותם יהודים שנאלצו גם להעביר את בתי העסק שלהם ממקומם הקודם לתחומי הגטו. הגרמנים השתלטו מיד על בתי העסק שהיהודים אולצו לנטוש.

הגרמנים קבעו את תחומי הגטו בין כיכר וויצ'ק הקדוש וכיכר החירות לבין הרחובות לשנה, אוקרזיה, סטרווארשאבסקיה ופשמיישצה. את בניית הגדרות אולצו היהודים לממן מכספם הם. את מתחם הגטאות הקיפו בחוטי תיל ובגדר עץ. הכניסה לגטו היתה דרך מספר שערים שפנו לרחובות שילניצנה, אורלה, פוציישקה, רדומסקה ולכיכר וויצ'ק הקדוש. חודש לאחר הקמת הגטו הופסקו המגעים בין יהודי הגטו לבין יתר חלקי העיר. הפולנים יכלו לנוע בו בחופשיות, ואילו היהודים יכלו לעזוב את תחומי הגטו רק אם היה להם רשיון מיוחד לכך, וגם אז רק כאשר ענדו על שרוול בגדם את הסרט עם המגן דוד הכחול.

תעודת זהות/מעבר מקורית מגטו קילצה, על שם ד"ר חיים קראוזה.

הלנה זקן עם הילדים — תמונת דרכון.

היהודים ניסו להחזיר את הנורמליזציה לחייהם בתנאים החדשים, והחלו להפעיל מחדש את שירותי הדואר, הטלפון והתעסוקה, את בית המשפט לבוררות ואת פעילויות האגודה היהודית לעזרה הדדית. כמו כן אורגנו חוגי לימוד מחתרתיים. אך מדכא מכול עבור יהודי קילצה היה הרס החיים הדתיים. בית הכנסת הגדול הפך למחסן, וכל ספרי הקודש שהיו בו הושמדו על ידי הגרמנים. יהודים שניסו לארגן מניין לתפילה בבתים פרטיים, הושמו תחת מעקב. במרוצת הזמן הוחמר עוד מצב היהודים: "דאגות היומיום הקשות, מאבק הקיום וההישרדות, הציפייה המתמדת למוות, הביאו את היהודים לידי אדישות, מה עוד שבגטו היו סחטנים ומלשנים שסחטו כספים ודברי ערך והראו לגרמנים מקומות מסתור של סחורות יהודיות. הדבר גרם לחשדנות רבה בין היהודים והרס את הסולידריות היהודית שעברה כחוט השני בתולדות הקהילה, את ערכי המוסר ואת הצניעות היהודית..." למרות הקשיים הרבים שידעה הקהילה היהודית בקילצה, התייצב מעט המצב, ומי שנותר בידיו מעט כסף, יכול היה לכלכל את בני משפחתו. בשלהי שנת 1941 עדיין פעלו בגטו יותר משמונים חברות ובתי עסק בתחומי הרפדות, השרברכות, הנגרות והחשמלאות. בעלי בתי המלאכה חויבו על ידי השלטונות לשלם מיסים ממשלתיים, למרות שמספר לקוחותיהם הלך ופחת מיום ליום. חלק מהיהודים

התפרנסו מהברחת מצרכי מזון לתוך לגטו, למרות הסיכון הרב שהיה כרוך בכך. בעוד שבשנת 1941 היה העונש על הברחה מסוג זה קנס כספי כבד, בשנת 1942 כבר היתה כרוכה בכך סכנת מוות בעקבות התקנות החדשות של השלטונות. ובכל זאת, אנשים המשיכו לסכן את חייהם בגלל שהרעב בגטו הלך וגבר לאחר ששלטונות הכיבוש הקציבו רק 130 גר' לחם לנפש ליום. ידוויגה פיענקושובה תיארה את המצב: "ראיתי כמו עיני איך פעם אחת ניסו שני יהודים להוציא שני קרשים מגדר הגטו כדי ליצור פתח להברית דרכו תפוחי אדמה ליד גדר הגטו ברחוב פוציישקה... ואז עברו שם שני שוטרים גרמנים וירו בהם למוות. כמו עיני ראיתי איך הגרמנים הרגו בירות נערה יהודייה בת 16

תמונה מדרכון הגירה של אשה מקילצה.

לאחר שהוציאה את ראשה אל מחוץ לגדר. ירו בה והיא נהרגה במקום. ראיתי את זה כמו עיני."

הגרמנים קיימו מדי פעם "אקציות" – מבצעי חיסול והשמדה מיוחדים. באקציות אלה נרצחו יהודים שהיו קצינים בצבא הפולני, קומוניסטים יהודים ולא יהודים, אנשי האינטליגנציה. בעת האקציה נגד יהודים שהיו קצינים בצבא הפולני, נהרגו: "שץ, אוסקר סטרומ, ש' שמטרלינג וס' זילברשלק. ד"ר משה פלץ גורש לאושוויץ. על מבצעי החיסולים של הקומוניסטים שניהל ראש הגסטאפו של קילצה, טומס בכבודו ובעצמו, כתב שמעון צלר: "לילה אחד הוציאו מהבתים את החשודים בפעילות קומוניסטית, וארנסט טומס, ראש הגסטאפו, ציווה עליהם לצאת לרחוב ואז הוא ירה בהם, יחד עם אנשיו, והרגם."

ביוני ביצעו הגרמנים פעולה מיוחדת בקילצה שהדיה הגיעו עד גטו ורשה. הם החליפו בקילצה את שמותיהם של 60 רחובות ואתרים בעיר בשמות שלדעת הנאצים היו מכובדים יותר מהשמות שנשארו עד אותה העת, כמו "כיכר א' היטלר". החלפת שמות הרחובות נועדה בין השאר לבזות את היהודים. למשל, שמו של

רחוב דומברובסקי הוסב ל"עלי התאנה", שמו של רחוב קוזיה הוחלף בשם משה, רחוב קז'שיבה (עקומה בפולנית) הפך לרחוב אברהם, רחוב נובי שביאט לרחוב אהרון וכיוצא בזה.

חיסול הגטו

את חיסולו של גטו קילצה, יחד עם חיסול הקהילה היהודית המפוארת בעיר, תכננו הגרמנים בקפידה רבה. הגטו חולק לשלושה אזורים, והגירוש הראשון התקיים ב-20 באוגוסט 1942. בגירוש הזה נכללה האוכלוסייה היהודית שגרה קרוב למסילת הברזל ולתחנת הרכבת המרכזית. בפעולות הגירוש הוחל בשעות 4-5 לפנות בוקר. הגרמנים פרצו לתוך הבתים, בחלק מהמקרים יחד עם שוטרי המשטרה היהודית, ובצעקות ציוו על היהודים לארוז את הנדרש להם כדי לעזוב את בתיהם. הם הקצו להם לצורך כך 30 דקות בלבד. לכל אחד הותר לקחת אתו מטען במשקל של עשרים ק"ג. מרוב בהלה לא ידעו האנשים מה לקחת עמם, וחלקם ארוזו דברים לא חיוניים ולא לקחו דברים שהיו נחוצים להישרדותם, כמו מים, שהתגלו כמצרך יקר המציאות לאחר כמה שעות המתנה בשמש הלוהטת.

היהודים המגורשים הצטוו לעשות את דרכם לתחנת הרכבת, שם עצרו אותם הגרמנים בכיכר ברחוב אוקשי לצורך מיון. במהלך המיון חולקו היהודים לשלוש קבוצות: כאלה שיועדו להישלח למחנה ההשמדה בטרבלינקה, נכים זקנים ואחרים שנידונו לחיסול במקום, ומי שנמצאו כשרים לעבודה. האנשים שנמנו עם הקבוצה השלישית, נותרו בחיים ונשלחו למחנות הכפייה. את אלה שנועדו להישלח למחנה המוות דחקו הגרמנים לכיוון קרונות המשא של הרכבת ברחוב זלזנה, שם העלו אותם אל קרונות משא, 100-200 איש בקרון. לא היו שם ספסלי ישיבה וגם לא מתקנים סניטריים. במקום זאת שפכו הגרמנים סיד לא שרוף לתוך הקרונות שלהטו בשמש.

אמהות לילדים קטנים השליכו את תכשיטיהן לעבר עובדי הרכבת הפולנים והתחננו בפניהם שייטנו להם קצת מים קרים, אבל הפיקוח הגרמני על המשלוח היה הדוק מאוד, והחיילים הגרמנים לא התירו למלא את בקשתן של הנשים היהודיות. חלק מהיהודים הלכו לקראת מותם בלי כל התנגדות. מעטים בחרו בכך מרצונם. בעת שנודע לעורך הדין פרידמן שאשתו וילדיו נלקחו לקרונות המוות, הוא ביקש מהנאצים שירשו לו להצטרף אליהם למרות שהגרמנים כללו אותו בקבוצת האנשים שנועדו להישלח למחנות הכפייה.

אחרי שהקרונות הוטענו ביהודים עד אפס מקום ונסגרו הרמטית, עוד עמדה רכבת המוות שעות ארוכות בשמש הלוהטת בתחנת הרכבת. בנוסף לגרמנים, שמרו על הרכבות גם שוטרי המשטרה היהודית. טדיאוש פופיל תיאר כיצד השוטרים היהודים ניצבו דום בראשים כפופים קמעה, בלי לנוע, כמו מומיות מצריות, והיהודים צעקו אליהם מתוך החלונות של הקרונות הנעולים: "אנחנו מודים לכם מאוד עבור עזרתכם האדיבה..." כדי להפחיד את השוטרים היהודים, הרגו הגרמנים את מפקד המשטרה היהודית ואת הפעיל הידוע של מפלגת "המזרחי", ר' יצחק פינקלר.

תמונה נוספת מדרכון הגירה של אשה מקילצה.

השלב השני של הגירוש בוצע ב-22 באוגוסט 1942 ומהלכו היה דומה לשלב הגירוש הראשון. במהלך האקציה הזאת נורו ונהרגו על ידי הנאצים כ-500 יהודים מעל לנהר השיליניצה. באותה אקציה גם הרגו הנאצים את הילדים מבית היתומים היהודי בקילצה, על מחנכיהם ומחנכותיהם. בטרנספורט הזה לטרבלינקה נשלח גם רב העיר קילצה, רב אבאלי רפופורט זצ"ל הי"ד.

לפני ביצוע השלב השלישי של הגירוש, שנקבע ל-24 באוגוסט, רצחו הנאצים שבעים זקנים מבית הזקנים היהודי בעיר ופקדו על רופאי בית החולים היהודי להרעיל את כל החולים. הוראתם בוצעה. יתר הליכי הגירוש דמו לשני השלבים הקודמים. בסך הכול גורשו מקילצה לטרבלינקה בתאריכים 20, 22 ו-24 באוגוסט 1942 מעל ל-21 אלף יהודים. ברחובות העיר נרצחו על ידי הגרמנים 1,200 יהודים. בגטו הקטן נותרו 1,000 יהודים, רובם מהמשטרה היהודית ובני משפחותיהם. לחיסול גטו קילצה על ידי הגרמנים נלווה גם גזל כל נכסיהם של היהודים. דירות היהודים הוחרמו על כל תכולתן, רהיטיהן, הבגדים וכלי המיטה שבהן ושאר פריטי הרכוש היהודי. הגרמנים אספו את כל הרכוש המוחרם ואחסנו אותו בבית הכנסת הגדול, בבית החרושת "פלומפול" ובביתו של קוסטרסק. את אלף

היהודים שנשארו בתום הסלקציה, ריכזו הגרמנים במחנה עבודה שהוקם בתוך בתים של יהודים ברחובות יסנה וסטולארסקה. למטרה זו הקצו הגרמנים חמישים בתים, והמחנה הזה המשיך להתקיים עד שנת 1943. היהודים ששרדו עד אז הועסקו בניקוי הגטו, וכן בסידור ומיון הנכסים שנגזלו מהיהודים המגורשים. חלק מהנשארים נשלחו לעבוד במפעלי התחמושת של סקרזיסקו, סטרקוביצה ופיוניקי.

בנובמבר 1942 פרסמו הגרמנים הודעה שהם מוכנים לרשום מועמדים מבין היהודים שנשארו בקילצה לנסיעה לארץ ישראל. מועמדים כאלה לא חסרו כמובן, אך אחרי זמן קצר אספו את כל מי שנרשמו והעבירו אותם לבית הקברות היהודי בפקוש, שם רצחו את כולם ביריות. באפריל 1943 יצאו הגרמנים בהודעה שבגלל המחסור ברופאים יהודים במחנות העבודה שאליהם נשלחו היהודים, יועברו רופאים יהודים מקילצה למחנות העבודה. כל הרופאים שנאספו בעקבות ההודעה קובצו בבית הקברות היהודי, שם רצחו הגרמנים את כולם ביריות. ברצח אכזרי זה נספו הרופאים והחובשים הבאים: חובש ראשי ס' רויטמן, ד"ר י' לוינזון, ד"ר יז' ואחיו ד"ר טדאוש רויטמן, ד"ר יעקב גולדשטיין, ד"ר א' פיטל, ד"ר א' פולק וד"ר אשר טוך. כל הרופאים הללו נרצחו יחד עם בני משפחותיהם. נותר בחיים רק רופא אחד: ד"ר ליאון רייטר, מנהל בית החולים היהודי.

רצח הרופאים גרם בהלה רבה בקרב היהודים במחנה העבודה, ומספר ניכר מהם החלו לפעול להשגת תעודות "אריות" מזויפות. אך זה לא ממש הועיל להם, מאחר שזמן קצר אחר כך ביצעו הגרמנים רצח המוני נוסף של קבוצות יהודים בבית הקברות היהודי בפקוש, בהם נכללו גם הרמן לוי ושני בניו. יש להוסיף שבבית הקברות היהודי נרצחו יחד עם היהודים גם כמה מאות פולנים, שהובאו מבית הכלא הגרמני ברחוב זמקובה.

עשרה חודשים לאחר הקמת הגטו בקילצה, החליטו הגרמנים לחסל את מחנה העבודה ליהודים שניצלו מהגירושים, והעבירו את יהודי המחנה ברחובות יסנה וסטולארסקה לשלושה מחנות עבודה ליד מפעלי התחמושת. בהזדמנות זו הם רצחו את כל הילדים היהודים שנותרו בחיים. שלושת מחנות העבודה ליד מפעלי התחמושת היו ממוקמים ליד מפעל "גרנט" לייצור רימונים, ליד מפעל "לודביקוב" לעיבוד מתכות, וליד מפעל "הנריקוב". בשלושת המפעלים הללו הועסקו 1,300 יהודים בתנאי היגיינה ותזונה קשים ביותר. האנשים אולצו לעבוד בפרך שעות ארוכות, ובתמורה קיבלו פרוסת לחם אחת וקערת מרק מימי. במחנות אלה המשיכו הגרמנים ברציחות האכזריות של יהודים. בקיץ 1944 החלו הגרמנים בחיסול מחנות העבודה האלה. היהודים ממחנה "לודביקוב" הובלו כולם לאושוויץ, היהודים

הקהילה היהודית בקילצה

ממחנה "הנריקוב" הובלו למחנה הריכוז בכוכנולד, והיהודים ממחנה "גרנט" הועברו לעיר צ'נסטוכוב, שם הועסקו במפעלים ששירתו את הצבא הגרמני.

לוח זיכרון לילדים יהודיים שנרצחו בקילצה על ידי הנאצים. זו היא אחת הטרגדיות הגדולות ביותר של הקהילה. ב-23 למאי 1943 אספו הנאצים את שארית עובדי הכפייה היהודיים שהושארו בגיטו לאחר החיסול באוגוסט 1942 ודרשו מכל האמהות להביא את הילדים לכיכר. הגרמנים העלו את הילדים על משאית והסיעו אותם לבית הקברות ושם שחררו אותם לרוץ בין המצבות ואז ירו בהם עד שחיסלו את כולם. 45 הילדים היו מגיל שנה וחצי עד גיל 13.

מבין 25,400 היהודים שגרו בקילצה בשנת 1940, נשארו בחיים אחרי המלחמה רק 500 איש. יהודים אלה ניצלו בזכות עזרה מידידים וממכרים פולנים שסייעו להם לברוח מהעיר ולמצוא מסתור בכפרי הסביבה הקרובה. כמו כן ניצלו היהודים שהתגוררו בזמן המלחמה בכרית המועצות, וניצלה גם קבוצה של יהודים שהיו בידיהם דרכונים שהעידו על היותם אזרחים במדינות דרום אמריקאיות. למרות סכנת המוות שנשקפה לכל מי שסייעו ליהודים או הסתירו אותם בבתיהם, היו פולנים שלא היססו לסייע ליהודים, וחלקם אף הוצאו להורג בשל כך. דרכי העזרה ליהודים בידי הפולנים היו מגוונות ושונות. בזכרונותיו כתב על כך א' בירנהק:

"בזכות הקשרים האישיים שהיו לד"ר משה פליץ עם רופאים פולנים, הוברחו לגטו של יהודי קילצה תרופות, חומרי חבישה ומצרכי מזון." ואילו וצלב צברסקי כתב בזכרונותיו: "לא פעם השליכו עובדי הרכבת הפולנים שקי פחם להסקה דרך גדר הגטו מתוך רכבות נוסעות בעת שאלה עברו סמוך לגטו [גדר הגטו השיקה בחלקה לפסי הרכבת]. "המהנדס זיגמונט למחה סיפר: "למרות שהפועלים הפולנים בבית החרושת ליצור רימונים 'גרנט' רעבו בעצמם ללחם ולא היה להם מספיק מזון לבני משפחותיהם, הם התחלקו עם הפועלים היהודים שעבדו שם במצרכי המזון." אדם הלפנד תיאר את האופן שבו סייעו פולנים ליהודים מקילצה בעת גירושם מהעיר: "היו מקרים שמבין הצופים הרבים שעמדו במרחק מה מקרונות הגירוש, יצא פתאום איש עם כלי ובו מים כדי להגישו לסובלים מהצימאון, ושוטר ס.ס. היה מנסה לירות בו באקדחו."

בין הפולנים שסייעו ליהודים ונרצחו בשל כך על ידי הגרמנים היו: סטניסלב ירושה, קריסטינה מוייצקה ויוסף שובה. נציגי "ז'גוטה", המועצה הפולנית להגשת עזרה ליהודים, ביקרו פעמים רבות בעיר ובחנו אפשרויות להגשת סיוע ליהודי גטו קילצה.

פרק חמישי

לאחר תקופת השואה

בסוף ינואר 1945 התגוררו בקילצה 75 יהודים. החל מפברואר אותה שנה התחילו לזרום לפולין המוני יהודים פולנים מברית המועצות; ב-206 טרנספורטים הגיעו לפולין 136 אלף יהודים. הם נחלקו בשאיפותיהם ותוכניותיהם. חלק מהם שקלו להישאר בפולין, בעוד אחרים רצו לעזוב את המדינה ולעקור לאחת מארצות אירופה המערבית כדי להשכיח מלבם את מוראות המלחמה. הם ביטאו את הרגשתם במלים: "קשה לחיות על ובתוך בית קברות." עוד אחרים ראו את עתידם בארץ ישראל, והיו שרצו לראות עצמם מתבססים בארצות הברית.

לבטים דומים היו גם מנת חלקה של שארית הפליטה של יהודי קילצה. ביוני 1945 התגוררו בקילצה 200–250 יהודים. עמם נמנו ניצולים מהמשפחות זגייסקי, כהנא ורוזנקרנץ. השלטונות החזירו להם את בתי החרושת שלהם והרשו להם להפעילם מחדש. בבניין שברחוב פלנטי 7 התגוררו 150–180 יהודים. בבניין זה גם היו ממוקמים בין השאר משרדי הוועד היהודי המחוזי, קבוצת ההכשרה של מפלגת ה"איחוד" (איחוד הציונים הדמוקרטים) ובית תמחוי שחילק ארוחות חמות ליהודים נזקקים ואשר נתמך על ידי ארגון הג'וינט. בתפקיד יו"ר הוועד היהודי המחוזי שימש ד"ר סברין כהנא מלבוב, שלחם בקרבת קילצה יחד עם כוחות הפרטיזנים תחת הכינוי "בוצק". בתור יו"ר הוועד היהודי המקומי שימש ישראל רוזנקרנץ. רוב היהודים שהתגוררו ברחוב פלנטי 7 היו יהודים מקרבת קילצה ששהו במקום באופן זמני, תוך שהם מחכים לידיעות על מצב משפחותיהם שמהן הופרדו בזמן המלחמה. אחרים התלבטו בין האפשרות להתיישב בעיר בקביעות, לעקור לערים אחרות בתוך פולין או לעזוב את המדינה.

ב-4 ביולי 1946 פשטה שמועה בעיר שבמרתפי הבניין ברחוב פלנטי 7 רצחו היהודים ילד פולני למטרות פולחן. לא היה אפשר לשכנע אף אחד מתושבי העיר ש"רצח פולחני" הוא שטות גמורה, או להביא לתשומת לבם של הפולנים שבבניין הנידון לא היה מעולם מרתף. המון נסער ומשולהב הסתער על המבנה, בלי

שאנשי הצבא והמיליציה המשטרית ינקפו אצבע כדי לעצור בעדם. אדישותם זו נבעה מכך שגם הם היו משוכנעים לחלוטין באשמת היהודים. במהלך המהומות, שנמשכו במשך כל היום, נהרגו בין השאר סברין קהבנה, יו"ר הוועד היהודי המחוזי, ישראל ברוך, בער דב פרידמן, מלכה ובלה גרטלר, ולה גוטוורצל, לייזר חרנדורף, אסתר פרושובסקה ורגינה פיש יחד עם תינוקה בן השבעה חודשים. במהלך אותו יום מצאו את מותם ברחובות העיר בכלל וברחוב פלנטי 7 בפרט, 36 איש ואשה יהודים ונפצעו 44, חלקם קשה מאוד. שישה מהפצועים קשה מתו לאחר מכן מפצעייהם. שמות 33 ההרוגים שזוהו פורסמו בעיתון היהודי "דאס נייע לעבען" בגיליון מס' 23 מ-12 ביולי 1946.

למרות הסכנה הרבה שנשקפה להם מהמון הפרוע, ניסו כמה מתושבי קילצה הפולנים להושיט עזרה ליהודים המותקפים. את רוזנקרנץ הצילו שתי נשים פולניות בנות העיר: האחת היתה מריה זמויסקה, והאחרת מריה פלישבסקה. שתי הנשים הסתכנו והצילו יהודים שהסתתרו בבתיהן. פולני אחד הציל את חייו של יהודי שהותקף על ידי ההמון בכך שנתן לו מסמך המאשר שהוא עומד להמיר את דתו לדת הנוצרית.

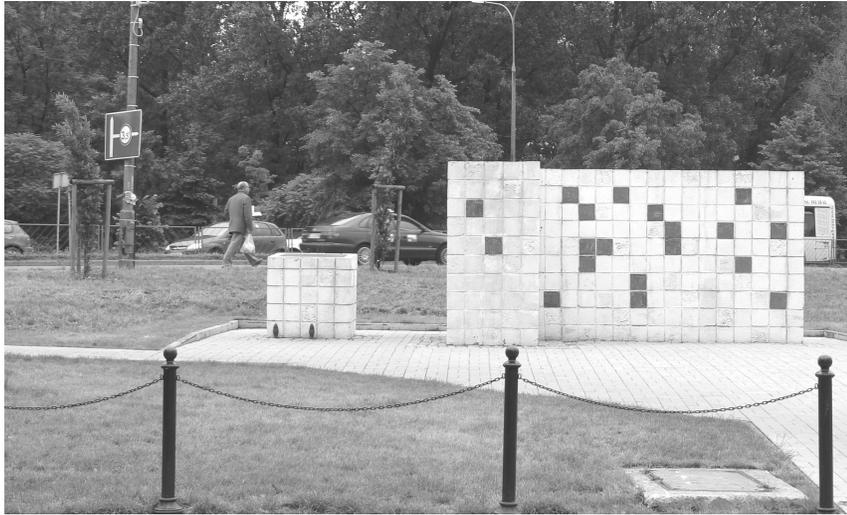
המהומות בקילצה הכו בהלם את כלל הציבורי הפולני. גופים וארגונים פולניים רבים, בהם המפלגות הפוליטיות והכנסייה הנוצרית במדינה, גינו את האירוע המזווע. בכרוז שפרסמו בעקבות האירוע ראש העיר קילצה, מושל המחוז והמפקח על מערכת החינוך המחוזית, נכתב: "הרצח הזה מכתים את הדף הכי יפה בתרבות הפולנית ואת הישגיה המתחייבים לכבוד כל אדם בלי הבדל גזע ודת." ההלוויה המשותפת של קורבנות הפוגרום התקיימה ב-8 ביולי. מסע ההלוויה יצא מבית החולים העירוני ברחוב אלכסנדר הקדוש, ועבר דרך הרחובות קושצ'יושקו, הבזאר וסלובצקה. בראש מסע ההלוויה צעדו נציגי הרשויות העירוניות, ואחריהם — על גבי משאיות — הובלו ארונות הקבורה, שני ארונות על כל משאית. אחריהם פסעו פועלי בתי החרושת בעיר, פקידי הממשל והרשויות המקומיות, תלמידי בתי הספר, ואחריהם המון מתושבי ורשה שהגיעו במיוחד ללוויה, בהם ד"ר א' ברמן, יו"ר הוועד המרכזי של יהודי פולין ושר הפנים והביטחון של ממשלת פולין. את התפילות ערך הרב הצבאי הראשי של צבא פולין, ודברי הספד נשא א' ברמן.

בעת ההלוויה שנערכה לקורבנות, הבטיח השר לביטחון פנים, ס' רדקייביץ, שמשפטם של הרוצחים יתקיים ללא דיחוי בפני בית הדין הצבאי הגבוה. בעת המשפט ניצבו לדין 12 פולנים, בהם אשה אחת. תשעה מהם, בכלל זה שני שוטרים, נידונו למוות, אחד נידון למאסר עולם, ושניים נידונו לעשר שנות מאסר ולשבע

שנות מאסר כל אחד. הנאשמים הואשמו בהשתתפות ברצח אנשים חסרי מגן. אחד הנאשמים הכחיש בכל תוקף את ההאשמה שהשתתף בפרעות, אחרים הודו בהשתתפות בפרעות אך לא ברציחות. אחדים מהנידונים פנו לכיירוט, נשיא פולין, בבקשה שיחון אותם ויבטל את גזר דין המוות, אך הנשיא לא נענה לפנייתם. ב-14 ביולי 1946 אישר בית הדין הצבאי הגבוה את גזרי הדין והם בוצעו הלכה למעשה. האירוע הזה הכה רבים בתדהמה ועורר שאלות ותהיות רבות, כגון איך יכול היה להתרחש אירוע כזה זמן כה קצר לאחר מלחמת העולם השנייה, שבה הן היהודים והן הפולנים חוו סבל והושמדו על ידי אויבם המשותף – הנאצים. מעניין לציין שהיו שניסו להסביר את האירוע מההיבט הפוליטי, אחרים ניסו לראות בכך חלק מאותה הטרגדיה האנושית שפקדה את הפולנים והיהודים כאחד. איך בכלל יכלו להתרחש מאורעות מסוג זה? איך יכלה לקרות הטרגדיה של קילצה? קשה מאוד להשיב על השאלה הזאת. הפרעות התחוללו בתקופה סוערת באמצע שנות ה-40, כאשר המצב הפוליטי והחברתי היה קשה ומתוח מאוד. זו היתה תקופה של מלחמת מעמדות חריפה מאוד, אך הקושי במציאת תשובה לסיבות שהביאו לפרעות בקילצה נעוץ גם בחוסר תיעוד מספק על אירועי התקופה. עובדה זו יצרה את הרקע המתאים להעלאת השערות שונות, לא פעם על רקע פוליטי מגמתי. בתקופה מסוימת ייחסו את ארגון הפרעות לחוגי הממשלה הפולנית הגולה בלונדון. אחרים הטילו את האחריות למעשה על סוכניו של הגנרל אנדרס, על הארגון המחתר "נ.ס.ו." של מפלגת הפועלים הפולנית, ועל המשטרה החשאית של פולין, בעיקר פקידים משירותי הביטחון של העיר לודז'. היו שהאשימו אפילו את הציונים, או מרגלים של ארצות זרות. לא היה קשה להפריך את כל ההשערות והסיבות המדומות הללו, כפי שעשה המבקר שכתב על ספרו של י' אורליצקי, שבו תלה בציונים את האשם לטבח בקילצה.

רבים סבורים שזאת היתה פרובוקציה פוליטית, כפי שקרה באירועים דומים – אם כי בקנה מידה קטן יותר – בערים אחרות בפולין. אך אפילו אם היתה זאת פרובוקציה, נדמה לנו שצדק הסופר ארטור סנדאואר, שכתב: "אפילו אם נניח שהיתה זאת פרובוקציה, יש לזכור שלפרובוקציה יש צורך בשני צדדים. לצד מי שעליהם עושים את הפרובוקציה נחוצים גם עושי הפרובוקציה. אי אפשר לתאר את הפוגרום בקילצה על ידי המון חמוש בגרזנים ובסכינים בלי שהמונים המשולהבים לא יאמינו מראש ברצח פולחני. במשך מאות בשנים היו היהודים עם לבדד ישכון מבחינת תרבותם ודתם, והשכנים שבקרבתם הם חיו לא ידעו דבר על מנהגייהם ועל חיי הדת שלהם. דבר זה גרם לכך שברגע קריטי הפכה בורות זאת לקנאות חשוכה ולאירועים הרי גורל.".

הקהילה היהודית בקילצה

אנדרטה לזכר קורבנות הפוגרום בקילצה, הוקמה לרגל שנת ה-60 לפוגרום ביוזמת הארגון היהודי-אמריקני להנצחת מורשת יהודי התפוצות. האתר ממוקם ליד הבניין ברחוב פלאנטי 7. מעברו השני של הרחוב בקירבת הנהר, במרחק מטרים ספורים, ממוקמת אנדרטת המנורה.

בית הדמים ברח' פלאנטי 7, קילצה.

פצועי הפוגרום בקילצה הועברו מבית החולים המקומי לבית החולים בעיר לודז', שם זכו לטיפול הרפואי הנדרש. חלק מיהודים שנותרו בקילצה החליטו לעזוב את העיר לאחר הפוגרום, ואלה שנותרו בה, שינו את שמותיהם ואת שמות המשפחה שלהם ונטמעו בחברה הפולנית.

הטבח בקילצה עורר הדים רבים בחוגים מסוימים במערב אירופה. ניסו להשתמש בטרגדיה היהודית כנשק במאבק נגד שלטונות פולין החדשים, וניסו לגנות את היחסים החברתיים והפוליטיים במדינה. האירועים בקילצה נוצלו גם כהוכחה ניצחת כביכול לקיומה של אנטישמיות בפולין בכלל ובקרב תושבי קילצה בפרט, למרות שהדבר עמד בניגוד גמור לעבר ההיסטורי המשותף וליחסי היהודים והפולנים במהלך הדורות.

אנדרטה המנורה שהוקמה בשנת 2007 לזכר הקהילה היהודית בקילצה. הוקמה ביוזמת ארגון יאן קארסקי בקילצה ואומן היהודי הישראלי מרק צצולה – יליד קילצה. האנדרטה ממוקמת בסמוך לאנדרטה לזכר חללי פוגרום 1942 ברחוב פלאנטי 7.

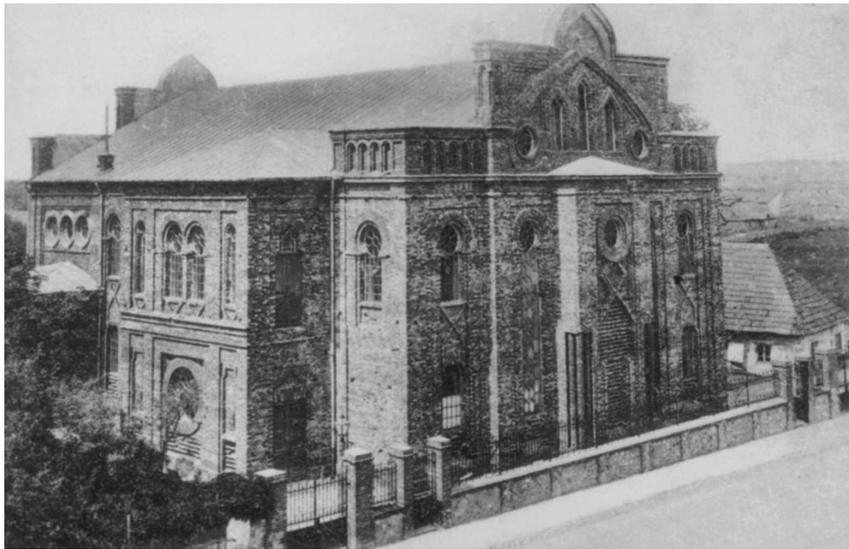
כשמטיילים כיום ברחובות קילצה, נתקלים בעקבות החיים הציבוריים היהודיים בעיר: בשדרות ובכיכר מגני סטלינגרד; במבנה שבו היתה הגימנסיה היהודית לנערים ברחוב גברדיה לודובה; במבנה הגדול ששימש כבית הכנסת הגדול ברחוב מהפכת אוקטובר (כיום שוכן שם גנזך הארכיון של ממשלת פולין); בבית המדרש

הקהילה היהודית בקילצה

של הרשל זגייסקי ברחוב סלובצקי; בקבוצות הכתים ברחוב נובי שביאט ובקבוצות בתים בחלקי העיר השונים; באתר בית הקברות היהודי בשכונת פקוש, שנשמר שלם ונחשב כיום לאתר היסטורי לאחר שהעירייה שיקמה את המקום וגידרה אותו מחדש הודות לתרומת קרן משפחת ניסנבאום.

בספטמבר 1987, בטקס יום השנה ה-45 לחיסול גטו קילצה, נמסר המפתח הסמלי של בית הקברות היהודי לידי נציגי העירייה. בטקס השתתפו כמאתיים יהודים מכל רחבי העולם, 35 מהם ילידי קילצה שהתפזרו בערים שונות על פני העולם כולו. מארגני הכנס היו זיגמונט נוסנבוים וויליאם מנדל מניו יורק, יו"ר ארגון יוצאי קילצה ויליד העיר. ב-20 באפריל 1989 נפתחה באולמי המוזיאון הלאומי בקילצה תערוכה רטרוספקטיבית על "החברה היהודית בקילצה", שתיעדה את תרומת היהודים לפיתוחה של העיר קילצה.

כאשר סוקרים את תולדות יהודי קילצה, שחיו בעיר במשך 80 שנה תוך שיתוף פעולה עם האוכלוסייה הפולנית, יש לציין שמלבד כמה תקופות קצרות קשות, ואפילו טראגיות, התבססו החיים המשותפים בין הפולנים והיהודים על שכנות טובה. וכאשר באים לדבר על האורות והצללים של החיים המשותפים האלה, יש לזכור שלעתים הם היו פרי נסיבות היסטוריות מסוימות, שלשני העמים לא היתה כל שליטה עליהן. הבנה מסוג זה עשויה לסייע להעריך נכונה את היחסים בין היהודים לפולנים בקילצה.

בניין בית הכנסת הגדול בקילצה בימי תפארתו.

מצבות ששרדו בבית הקברות היהודי בשכונת פאקוש, קילצה.

מצבות נוספות ששרדו בבית הקברות היהודי בעיר.

רשימת פרסומים *

- ★ בית הקברות ושרידי תרבות יהודית בקילצה, 1862–1987. קילצה: 1987.
- ★ הקהילה היהודית בקילצה. קילצה: 1989.
- ★ יהודי קילצה. קילצה: 1993.
- ★ השמדת האוכלוסייה היהודית בקילצה 1939–1945. קילצה: 1994.
- ★ יהודים בקילצה (אלבום). קילצה: 1993.
- ★ קילצה בתקופת "התקוממות ינואר". קילצה: 1996.
- ★ מערכת הענישה ברפובליקה הפולנית השנייה והאסירים הפוליטיים. קילצה: 1997.
- ★ יהודי קילצה. קילצה: 1997.
- ★ לקסיקון לתולדות האוכלוסייה היהודית של קילצה. קרקוב: 2000 (הוצאה שנייה 2002).
- ★ הקהילות היהודיות הגדולות במחוז קילצה. קילצה: 2003.
- ★ השמדת היהודים באזור ראדום. קרקוב: 2004.
- ★ סבל, דיכוי והשמדה של יהודים בקילצה בשנות מלחמת העולם השנייה (אנגלית). קילצה: 2005.
- ★ פרסומת מסחרית בקילצה הישנה. קילצה: 2005.
- ★ קהילות יהודיות קטנות במחוז קילצה בתקופה הבינלאומית. קילצה: 2006.

השתתפות בפרסומים *

- ★ מילון היסטורי של יהודי קילצה. קילצה: 1995.
- ★ קילצה ביחס נוסטלגי. קילצה: 2004.

כ־60 מאמרים מדעיים של המחבר או בהשתתפותו ו־182 מאמרים בכתבי עת פופולריים בנושאים היסטוריים התפרסמו בפולין, ישראל ואוקראינה.

* כל הפרסומים נכתבו בפולנית.

©

All rights reserved

Printed in Israel, 2008
Graphit Press Ltd., Jerusalem

The Jewish Community of Kielce

Episodes in the History of the Community
from its Inception to its Destruction

Krzysztof Urbański

Tel Aviv, 2008